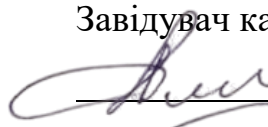

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально-науковий гуманітарний інститут

Кафедра Психології

«Допущений до захисту»

Завідувач кафедри

 Карсканова С. В.

«12» 06 _____ 2025 р.

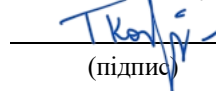
КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття рівня вищої освіти «бакалавр»

зі спеціальності 053 «Психологія»

на тему «ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКІВ»

Виконав: студент групи

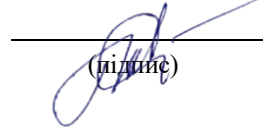
 Костіна Т.В.
(підпис)

Керівник роботи:

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри психології

(посада, науковий ступень вчене звання)

 Чугуєва І.Є.
(підпис)

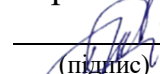
Миколаїв 2025 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова****Навчально науковий гуманітарний інститут**

Кафедра психології
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Гарант освітньої програми

 Чугуєва І.Є.
(підпис)

« 3 » 02 2025 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Студентці **Костиній Тетяні Вікторівні**

1. Тема роботи: **«Гендерні відмінності у прояві агресії у підлітків»**

Керівник роботи канд. психол. наук, доцент Чугуєва Інна Євгенівна

Затверджені наказом ректора №148-уч від «3» лютого 2025 року

2. Термін подання роботи: 3.06.2025.

3. Вихідні дані по роботі: спеціальна наукова і методична література та інші матеріали з психології, передовий практичний досвід.

4. Перелік питань, що належать до розробки (найменування розділів): Прояви агресії у підлітків. Емпіричне дослідження агресивної поведінки у підлітків з урахуванням гендерних відмінностей.

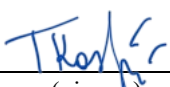
5. Перелік презентаційних матеріалів: презентація доповіді по роботі у форматі Microsoft PowerPoint загальною кількістю 18 слайдів, з висвітленням таких питань як об'єкт предмет, мета і завдання роботи (2 слайди), наукова новизна дослідження (1 слайд), використані методи емпіричного дослідження (1 слайд), теоретичні узагальнення з теми дослідження (4 слайд), результати емпіричного дослідження, їх демонстрація (рисунки, таблиці), аналіз та інтерпретація (7 слайдів), висновки (1 слайд).

6. Дата видачі завдання 3 лютого 2025 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

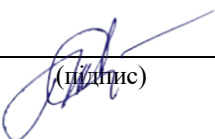
Номер	Назва етапів роботи	Терміни виконання етапів роботи	Примітка
1.	Формулювання теми роботи	01.01.2025	
2.	Опрацювання літератури з теми дослідження. Визначення мети, завдань, об'єкта, предмета дослідження.	10.01.2025	Список використаної літератури має включати не менше 30 позицій (передусім сучасні актуальні із яких не менше 25% - за останні п'ять років).
3.	Написання вступу. Визначення методів і бази дослідження.	15.01.2025	Вступ (обсяг 3 – 4 сторінки)
4.	Написання Розділу 1. Подання на перевірку	15.02.2025	Розділ 1. (14-16 сторінок)
5.	Підготовка та проведення емпіричного дослідження.	31.01.2025 - 28.03.2025	
6.	Статистична обробка отриманих результатів	01.04.2025- 07.04.2025	
7.	Написання Розділу 2. Подання на перевірку	10.04.2025	Розділ 2 (20-26 сторінок)
8.	Оформлення тексту роботи. Подання керівнику на перевірку.	15.04.2025	Загальний обсяг основного тексту роботи 40 – 50 сторінок.
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	01.06.2025	
10.	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	09.06.2025	
11.	Подання роботи для перевірки на академічну доброчесність	10.06.2025	
12.	Подання кваліфікаційної роботи на рецензування	15.06.2025	
13.	Захист роботи	16.06.2025- 20.06.2025	

Студент

(підпис)

Костіна Т.В.

Керівник роботи

(підпис)

Чугуєва І.Є.

АНОТАЦІЯ

У даній кваліфікаційній роботі висвітлено як теоретичні, так і практичні аспекти вивчення агресивної поведінки у підлітків з огляду на статеві відмінності. Проведено системний аналіз актуальних дослідницьких підходів до проблеми, особливу увагу приділено гендерним чинникам. Емпіричне дослідження базується на використанні перевірених психодіагностичних інструментів та застосуванні методів кількісного аналізу для перевірки гіпотези щодо наявності статистично значущих гендерних відмінностей. Отримані результати дозволяють глибше зрозуміти специфіку агресії у дівчат і хлопців та слугують основою для подальших психологічних досліджень у цій сфері.

Ключові слова: підліткова агресія, гендерна специфіка, агресивність, психологічні відмінності, емпіричне дослідження.

Костіна, Т. В. Гендерні відмінності у прояві агресії у підлітків: кваліфікаційна робота бакалавра зі спеціальності 053 «Психологія». Миколаїв: НУК ім. адм. Макарова, 2025. 69 сторінок.

ANNOTATION

This qualification thesis explores both theoretical and empirical aspects of aggressive behavior in adolescents, taking into account gender differences. A comprehensive analysis of current research approaches to the problem has been conducted, with special emphasis on gender-related factors. The empirical study is based on reliable psychodiagnostic tools and the use of quantitative methods to test

the hypothesis regarding the existence of statistically significant gender differences. The results obtained provide a deeper understanding of the nature of aggression in boys and girls and form a basis for further psychological research in this area.

Keywords: adolescent aggression, gender specificity, aggressiveness, psychological differences, empirical research.

Kostina, T. V. Gender Differences in the Manifestation of Aggression in Adolescents: Bachelor's Qualification Thesis in the Specialty 053 "Psychology". Mykolaiv: Admiral Makarov National University of Shipbuilding, 2025. 69 pages.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ РОЗГЛЯД ПРОБЛЕМИ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	10
1.1. Теоретичні аспекти проблеми прояву агресії у підлітків	10
1.2. Гендерні відмінності у прояві агресії у підлітків	26
Висновки до розділу 1.....	33
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	35
2.1. Організація емпіричного дослідження	35
2.2. Інтерпретація результатів дослідження.....	40
Висновки до розділу 2.....	52
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	55
ДОДАТКИ	61

ВСТУП

Актуальність теми.

Актуальність проблеми підліткової агресивності залишається незмінною в сучасних психологічних дослідженнях. Вікова криза підліткового періоду характеризується численними ознаками, серед яких агресивність є однією з найбільш виразних. Ця проблема стосується кожного покоління. Важливим аспектом розвитку особистості підлітка є формування саморегуляції та самоконтролю, що тісно пов'язано з проявами агресивності. Негативні наслідки агресивної поведінки спричиняють психологічні труднощі як у взаємодії підлітка з оточенням, так і у самосприйнятті. Враховуючи, що агресивність є невід'ємним елементом підліткової кризи, вона повинна перебувати в центрі уваги практикуючих психологів.

У вітчизняній психології проблематика агресії висвітлювалася в роботах таких дослідників, як О.Л. Андрєєва, Б.С. Братусь, С.М. Єніколопов, Ю.Б. Гіппенрейтер, Л.Ю. Іванова, М.А. Киркевич, В.В. Ковальов, А.А. Налчаджян, Л.Ф. Обухова, Н.О. Ратінова, А.О. Реан, Т.Г. Рум'янцева, І.О. Фурманов, О.В. Хренніков.

З-поміж зарубіжних науковців, увагу на детермінантах агресії зосереджували А. Бандура та Р. Уолтерс, Л. Берковіц, К. Додж, Т. Хіні, Д. Олвеус, Г. Паренс, Дж. Паттерсон, М. Раттер, А. Фройд.

Дослідження підліткового віку надали значну кількість даних щодо гендерних аспектів розвитку агресивної поведінки, наприклад, І.О. Фурманов досліджував гендерні аспекти агресії, аналізуючи відмінності у проявах агресивної поведінки між хлопцями та дівчатами, а Л.Н. Семенюк розглянула вплив гендерних факторів на розвиток агресивної поведінки у підлітків, вивчаючи специфічні риси агресії у різних статей.

Актуальність даної проблеми, її переосмислення, обґрунтування та практична розробка зумовили вибір зазначеної теми та визначили траєкторію дослідницького пошуку.

Об'єкт дослідження: прояви агресії у підлітків.

Предмет дослідження: гендерні особливості прояву агресії у підлітків.

Гіпотеза дослідження: існують гендерні відмінності у особливостях прояву агресії у підлітків.

Мета дослідження: визначити гендерні особливості прояву агресії у підлітків.

Для досягнення мети були визначені наступні **завдання:**

1. Провести теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми агресії у підлітків, зокрема, гендерних аспектів її прояву.
2. Провести емпіричне дослідження агресивної поведінки у підлітків з урахуванням гендерних відмінностей.
3. Проаналізувати отримані дані та виявити специфічні риси агресії у хлопців та дівчат.

Методи дослідження включають в себе:

- теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення, систематизація;
- емпіричні: тест Басса-Даркі «Діагностика агресивності»; тест Л. Почебут «Дослідження агресивності», тест А. Ассінгера «Агресивність у відносинах»;
- методи статистичної обробки: U – критерій Манна-Уїтні.

Експериментальна база дослідження: Миколаїв, Україна.

Вибірка дослідження: 42 особи, віком від 12 до 15 років, з них 21 дівчинка та 21 хлопець.

Наукова новизна дослідження полягає в узагальненні та уточненні наукових підходів до вивчення проблеми підліткової агресивності з урахуванням гендерного аспекту.

Практична значущість дослідження полягає у підготовці основи для подальшого емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення конкретних гендерних відмінностей у проявах агресії серед підлітків та розробку практичних рекомендацій для фахівців, які працюють з цією віковою групою.

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів основної частини, висновків та списку використаних джерел (містить 47 найменувань). Обсяг основного змісту роботи складає 47 сторінок. Робота містить 11 таблиць та 2 рисунки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ РОЗГЛЯД ПРОБЛЕМИ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Теоретичні аспекти проблеми прояву агресії у підлітків

Підлітковий вік є складним етапом формування особистості, який охоплює перехід від дитинства до дорослості. Основним психологічним новоутворенням цього періоду є самопізнання, виникнення рефлексії та усвідомлення власної індивідуальності. Відбувається становлення нових ставлень до себе, інших людей та світу. Підвищується активність підлітків, проте водночас різко зростає стомлюваність, знижується працездатність та продуктивність через інтенсивний фізичний ріст, який вимагає значних енергетичних затрат. Швидкий ріст, фізичне дозрівання та психологічні зміни суттєво впливають і на емоційний стан підлітків.

У цей період розвивається почуття дорослості, яке проявляється у бажанні спілкуватися на рівних з однолітками та дорослими. Дорослі, виконуючи ролі вчителів і батьків, часто вступають у конфлікти з підлітками. Міжособистісні конфлікти відіграють важливу роль у підлітковому віці, оскільки вони є засобом самоствердження особистості та сприяють формуванню стійкої активної позиції у взаємодії з навколишнім світом. Конфліктні відносини між підлітками часто обумовлені боротьбою за лідерство, тобто є конфліктами самоствердження. Основними детермінантами конфліктної поведінки є рівень домагань, самооцінка та соціальний статус. Однією з моделей конфліктної поведінки підлітків є агресія.

Феномен агресії, її види та причини виникнення досліджуються багатьма науковцями, що призводить до існування численних точок зору на це явище. Наприклад, Д. Доллард і його колеги вважали, що агресія виникає у людини внаслідок фрустрації, тобто невдоволення певних потреб

особистості. Відповідь на фрустрацію проявляється у формі реактивної агресії, яка супроводжується емоційними станами, такими як гнів, ворожість і ненависть. Вони виділяють три типи агресії: афективну, імпульсивну та експресивну.

Афективна агресія – це агресія, яка виникає як емоційна реакція на певну подію або ситуацію. Вона зазвичай супроводжується сильними емоціями, такими як гнів або обурення, і має виражений афективний компонент. Наприклад, людина може проявити афективну агресію в ситуації, коли її ображають або принижують.

Імпульсивна агресія – це агресія, яка виникає раптово і без попереднього планування, часто як реакція на моментальний стимул або подію. Вона характерна для ситуацій, коли людина діє під впливом емоційного імпульсу, не замислюючись про наслідки. Прикладом імпульсивної агресії може бути бійка, що виникає під час конфлікту.

Експресивна агресія – це агресія, яка проявляється як спосіб самовираження або демонстрації внутрішніх переживань. Вона може включати в себе вербальну агресію (наприклад, лайку) або фізичні дії, що показують агресивні наміри. Експресивна агресія може бути спрямована на привернення уваги або вираження незадоволення.

Разом з цим, К. Лоренц у своїх дослідженнях стверджував, що агресія має природжений інстинкт боротьби за виживання. Він розділив агресію на два основних типи, характерних для тварин: соціальна агресія, яка проявляється демонстративними спалахами люті, та мовчазна агресія, подібна до поведінки хижака, що підкрадається до жертви. Ці типи агресії пов'язані з функціонуванням різних відділів головного мозку.

Нещодавні дослідження додають нові дані до розуміння агресії. Зокрема, згідно з останніми дослідженнями, спровокована агресія може бути посилена зовнішніми факторами, такими як соціальна несправедливість, економічна нерівність і культурні конфлікти.

Крім того, нейрофізіологічні дослідження показали, що агресія може бути пов'язана з дисфункцією в дофамінергічних та серотонінергічних системах мозку. Дофамін – це нейротрансмітер, який відіграє ключову роль у мотивації, винагороді та регуляції емоцій. Він бере участь у різних аспектах мозкової діяльності, включаючи контроль рухів, навчання, пам'ять та емоційні реакції. Дисфункція дофамінергічних шляхів може сприяти підвищенню рівня агресії. Підвищений рівень дофаміну в певних областях мозку, таких як гіпоталамус, може сприяти агресивній поведінці, оскільки це підсилює мотивацію до досягнення цілей за допомогою агресивних дій [41].

Серотонін – це нейротрансмітер, який важливий для регуляції настрою, сну, апетиту та соціальної поведінки. Серотонінергічна система впливає на широкий спектр психологічних процесів і поведінкових реакцій. Серотонін відіграє важливу роль у контролі імпульсивної поведінки. Низький рівень серотоніну пов'язаний з підвищеною імпульсивністю і агресією. Зокрема, дисфункція серотонінергічних систем у префронтальній корі може знижувати здатність до контролю агресивних імпульсів. Серотонінергічна система взаємодіє з дофамінергічною та іншими нейротрансмітерними системами, впливаючи на загальну регуляцію емоцій і поведінки. Зниження рівня серотоніну може призвести до дисбалансу в інших нейротрансмітерних системах, що додатково сприяє агресивній поведінці [41].

В свою чергу, відомий американський психолог Арнольд Басс та його колеги зробили вагомий внесок у розуміння агресивної поведінки, розробивши теоретичні моделі, які використовуються досі. Вони розглядали агресію як форму поведінки, яка може бути як індивідуальною, так і колективною, і яка спрямована на заподіяння фізичної або психологічної шкоди, а інколи й на знищення іншої людини або групи людей.

Арнольд Басс також розробив детальну класифікацію агресивних дій, поділивши їх на три основні шкали: 1) фізична – вербальна; 2) активна – пасивна; 3) пряма – непряма. Комбінуючи ці шкали, можна виділити вісім

можливих категорій агресії, більшість з яких знаходять своє відображення у реальних агресивних діях [6].

Фізична агресія за класифікацією Арнольда Басса:

1. Активна-пряма фізична агресія: включає безпосередні дії, такі як нанесення ударів або поранень. Це явні форми насильства, що спрямовані безпосередньо на жертву.

2. Активна-непряма фізична агресія: проявляється через дії, які сприяють нанесенню шкоди жертві опосередковано. Прикладом може бути організація змови для побиття або підбурювання інших до агресивних дій.

3. Пасивна-пряма фізична агресія: характеризується перешкоджанням жертві у досягненні своїх цілей шляхом фізичної присутності. Це можуть бути дії типу блокування проходу або організація сидячих демонстрацій.

4. Пасивна-непряма фізична агресія: включає саботаж, відмову від виконання певних дій або завдань, що може призвести до фізичної шкоди чи незручностей для жертви [6].

Вербальна агресія за класифікацією Арнольда Басса:

1. Активна-пряма вербальна агресія: проявляється у формі прямих образ, принижень або погроз на адресу іншої людини. Це агресивні висловлювання, які спрямовані безпосередньо на жертву.

2. Активна-непряма вербальна агресія: включає поширення наклепу, пліток або брехні про іншу людину з метою нашкодити її репутації чи відносінам.

3. Пасивна-пряма вербальна агресія: виявляється у формі мовчазного бойкоту, відмови говорити з іншою людиною або відповідати на її питання, що може викликати у жертви відчуття ізоляції та неповаги.

4. Пасивна-непряма вербальна агресія: включає відмову надавати необхідні словесні пояснення чи інформацію, що може призвести до дезорієнтації або труднощів для жертви в досягненні своїх цілей [6].

Також в теоретичному розгляді варто звернутися до праць Юрія Юдовського, який присвятив свою кар'єру дослідженню агресивності та інших аспектів психічного здоров'я. Він є автором шкали відкритої агресії (OASCL), яка є інструментом для оцінки рівня агресивності у людей через спостереження за їхніми вчинками та виразними проявами. Дана шкала розглядає три основні аспекти агресії: фізичну агресію спрямовану на предмети, фізичну агресію спрямовану на себе та вербальну агресію.

Перший аспект, фізична агресія спрямована на предмети, описується через дії людини, що виражаються у знищенні або пошкодженні предметів навколишнього середовища. Це може включати биття предметів, кидання речей або будь-які інші вчинки, спрямовані на виявлення фізичної сили [6].

Другий аспект, фізична агресія спрямована на себе, описується через вчинки, які призводять до травм або шкоди самому собі. Це може включати самопоранення, удари по собі або інші спроби завдати шкоди власному тілу [6].

Третій аспект, вербальна агресія, описується через використання гучного шуму, сердитої мови, образ та інші форми мовленнєвої агресії. Це може включати вживання нецензурних виразів, загрози фізичною розправою, образи та інші словесні прояви агресії [6].

Розрізняють ще дві форми агресії: ворожу та інструментальну. Ворожа агресія має єдину мету – завдати шкоди. З іншого боку, інструментальна агресія спрямована на досягнення конкретної мети, при цьому шкода може бути лише засобом досягнення цілі.

Також варто згадати про аспекти примусу та самоствердження. У разі примусу відбуваються різні маніпуляції з метою досягнення бажаного. Наприклад, діти можуть використовувати різноманітні форми негативної поведінки, такі як плач, крик, вередування чи фізичні дії, для отримання бажаного від батьків. Ця поведінка може закріпитися, якщо маленькому агресору вдається змусити своїх «жертв» піддатися. Агресія також може бути

засобом самоствердження чи підвищення самооцінки, особливо якщо ця поведінка отримує підтримку та погодження з боку оточуючих [23].

Дослідник В. Клайн зазначає, що агресія має деякі корисні властивості, які є необхідними для досягнення цілей та успішного подолання перешкод. Ці якості часто притаманні керівникам, оскільки допомагають їм приймати рішучі дії в складних ситуаціях. К. Роджерс і А. Маслоу вважали, що агресія та насильство часто є вимушеною реакцією індивіда на обмеження його свободи та вибору, що викликає почуття безпорадності і протесту. А.А. Реан розглядає деякі форми агресивної поведінки як адаптивну властивість, яка допомагає знімати фрустрацію та зменшувати тривогу.

Сучасні дослідження також підтримують думку про те, що агресія може мати позитивні аспекти. Наприклад, Фішбах та Дельфгау у 2020 році показали, що агресивні реакції в умовах конкурентного середовища можуть сприяти досягненню кращих результатів, оскільки стимулюють мобілізацію ресурсів і підвищення мотивації. Крім того, дослідження Бушман та Хайнц у 2017 році підтверджують, що агресія може виступати як механізм захисту, який дозволяє індивідам захищати свої інтереси і межі у взаємодії з іншими людьми. Вони також підкреслюють, що конструктивні форми агресії можуть допомогти в розвитку лідерських якостей і самоствердженні [38].

З урахуванням складності поняття «агресія», його можна описати як форму поведінки, спрямовану на приниження гідності або завдання шкоди живій істоті, яка не бажає такого ставлення. Комплексне визначення агресії включає такі положення:

1. Агресія завжди передбачає свідоме і навмисне заподіяння шкоди.
2. Агресивною може вважатися лише та поведінка, яка спрямована на завдання шкоди живим істотам.
3. Жертви повинні мати мотивацію уникати такого ставлення до себе.

Готовність до агресивної поведінки, яка називається агресивністю, є стійкою рисою особистості. Це схильність до руйнівних дій, що формується в процесі соціального розвитку, і проявляється в готовності до агресії, а також у схильності сприймати та інтерпретувати поведінку інших як ворожу. Завдяки своїй стабільності агресивність займає важливе місце в структурі особистості.

Основні ознаки агресії включають:

1. Цілеспрямованість поведінки.
2. Протиставлення нормам і правилам соціального співіснування.
3. Завдання шкоди об'єктам нападу, які можуть бути як живими (люди і тварини), так і неживими.

Агресивність може бути як відкритою, так і прихованою. Відкрита агресія проявляється у фізичних або вербальних нападах, тоді як прихована може включати саботаж або психологічний тиск. Важливим фактором є також контекст, у якому проявляється агресія: соціальні, культурні та економічні умови можуть значно впливати на частоту і характер агресивної поведінки [7].

Для того щоб привести наявні класифікації видів агресії до єдиної системи, виділяють певні критерії, що лежать в їх основі. Ці критерії наведено у таблиці 1.1

Таблиця 1.1

Класифікація видів агресії

Критерій	Вид агресії	Опис
Цілі	Експресивна	Емоційний вибух, без конкретної мети заподіяти шкоду.
	Ворожа	Мета – завдати шкоди або страждання.
	Інструментальна	Засіб для досягнення інших цілей.
	Доброякісна	Спрямована на захист або самозбереження.
	Злоякісна	Мета – заподіяти шкоду заради самої шкоди.
Форми прояву	Активна	Безпосередні агресивні дії.
	Пасивна	Ухилення від дій, які можуть завдати шкоди.
	Фізична	Фізичні дії, що завдають шкоди.

	Вербальна	Агресивні висловлювання та комунікації.
	Пряма	Спрямована безпосередньо на об'єкт агресії.
	Непряма	Через обхідні шляхи, такі як інтриги чи маніпуляції.
Спрямованість	Аутоагресія	Спрямована на самого себе.
	Гетероагресія	Спрямована на інших осіб або об'єкти.

У вітчизняній та зарубіжній психології проблематика підліткової агресії вивчалася численними дослідниками, кожен з яких зробив вагомий внесок у розуміння різних аспектів цього явища. Нижче представлена таблиця, яка містить перелік основних науковців, що займалися вивченням агресивної поведінки, а також короткий опис їхнього внеску в цю сферу (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Дослідження феномену підліткової агресії різними вченими

Дослідник	Область дослідження	Ключові аспекти досліджень
О.Л. Андрєєва	Агресивна поведінка у дітей та підлітків	Розробка методик діагностики та корекції агресивної поведінки.
Б.С. Братусь	Моральний розвиток і девіантна поведінка у підлітків	Вивчення агресії в контексті морального розвитку.
С.М. Єніколопов	Психопатологія та психотерапія агресивної поведінки	Розробка психотерапевтичних методів для роботи з агресивними підлітками.
Ю.Б. Гіппенрейтер	Дитяча психологія та виховання	Дослідження проблем агресії у дітей у контексті виховання.
Л.Ю. Іванова	Соціально-психологічні аспекти агресії у підлітків	Вивчення впливу соціальних факторів на агресію у підлітків.
М.А. Киркевич	Вплив сімейних умов на агресивну поведінку	Дослідження взаємозв'язку між вихованням у сім'ї та агресією у дітей та підлітків.
В.В. Ковальов	Психологічні основи агресивної поведінки	Розробка методів корекції агресивної поведінки.
А.А. Налчаджян	Психопатологія та психотерапія агресії	Дослідження агресивної поведінки та розробка психотерапевтичних методів.
Л.Ф. Обухова	Вікова психологія	Вивчення особливостей агресивної поведінки у різних вікових групах.
Н.О. Ратінова	Соціально-психологічні аспекти агресії у	Аналіз соціально-психологічних факторів агресії у підлітків.

	підлітків	
А.О. Реан	Агресія та насильство у підлітковому середовищі	Розробка методів профілактики та корекції агресивної поведінки.
Т.Г. Рум'янцева	Психологія розвитку дітей і підлітків	Дослідження агресивної поведінки у дітей і підлітків.
І.О. Фурманов	Гендерні аспекти агресії та соціальні чинники	Вивчення впливу гендеру та соціальних факторів на агресивну поведінку.
О.В. Хренніков	Психологічні механізми агресії	Розробка методик діагностики та корекції агресивної поведінки.
А. Бандура та Р. Уолтерс	Теорія соціального навчання	Пояснення механізмів набуття агресивної поведінки через спостереження та імітацію.
Л. Берковіц	Механізми виникнення агресії	Дослідження ролі фрустрації та зовнішніх стимулів у виникненні агресії.
К. Додж	Соціальна інформаційна обробка у дітей	Дослідження процесів, що призводять до агресивної поведінки у дітей.
Т. Хіні	Екологічні та соціальні фактори агресії	Вивчення впливу екологічних та соціальних факторів на формування агресивної поведінки.
Д. Олвеус	Булінг та агресія серед підлітків	Розробка програм профілактики булінгу та агресії.
Г. Паренс	Психоаналітичні аспекти агресії	Дослідження зв'язку агресії з емоційним розвитком.
Дж. Паттерсон	Сімейна динаміка та агресія	Моделі взаємозв'язку між сімейною динамікою і агресивною поведінкою у дітей.
М. Раттер	Генетичні фактори та фактори довкілля у впливі на агресію	Вивчення впливу генетичних та факторів довкілля на розвиток агресії.
А. Фройд	Психоаналітичний підхід до агресії	Аналіз агресії та її проявів у дітей і підлітків з психоаналітичної точки зору.

Л. Берковіц розглядав емоційні та когнітивні процеси, що лежать в основі агресивної поведінки. Він вважав джерелом агресії емоційні та пізнавальні процеси особистості, а не стимули зовнішнього середовища. Наприклад, можливості для досягнення особистістю мети блоковані. Це блокування заохочуватиме агресію, лише якщо вона сприймається як негативна. Крім того, прояв агресії залежатиме від особистої інтерпретації

неприємних емоційних переживань. Таким чином, акцент робиться на тому, наскільки важливо для людини зрозуміти свою поведінку. Однак визнається той факт, що іноді агресія виходить з-під контролю [7].

Згідно з теорією Альберта Бандури, агресивна поведінка є результатом соціального навчання. Це означає, що людина вчиться агресії через безпосередню участь у агресивних діях або спостереження за агресивною поведінкою інших людей. Таким чином, агресивні реакції закріплюються і підтримуються в соціальному контексті. За умови повної ізоляції від проявів насильства, можна було б ефективно контролювати і запобігати агресії.

Окрім соціального навчання, Бандура також підкреслював роль медіа у формуванні агресивної поведінки. Його експерименти з лялькою Бобо продемонстрували, що діти, які спостерігали за агресивними діями дорослих у телевізійних програмах, мали схильність повторювати ці дії [4].

Також сучасні дослідження показують, що медіа і технології, зокрема соціальні мережі, можуть посилювати прояви агресії через поширення агресивних моделей поведінки і зниження рівня емпатії. Одним із прикладів такого дослідження є проведене у 2000 році дослідження Андерсона та Ділла, яке показало, що відеоігри з агресивним змістом можуть підвищувати агресивні думки, почуття і поведінку серед гравців. Дослідники виявили, що регулярне гра в жорстокі відеоігри може призвести до збільшення агресивної поведінки як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі [38]. Також дослідження Гентила, Койн і Волша, проведене у 2011 році виявило, що медіа з насильницьким змістом має значний вплив на агресивну поведінку дітей та підлітків. Дослідники виявили, що діти, які регулярно дивляться телевізійні програми з агресивним змістом або грають у насильницькі відеоігри, схильні до прояву більш агресивної поведінки і мають нижчий рівень емпатії.

Одним із ключових елементів теорії навчання є соціальне підкріплення, що включає будь-які дії, здатні зміцнити певну поведінку. Під соціальним

підкріпленням розуміються невидимі стимули, які можуть бути як вербальними, так і невербальними, та які контролюються іншими людьми, впливаючи на поведінкові реакції особистості. До таких стимулів належать похвала або осуд, усмішка або саркастичний вираз обличчя, дружні або ворожі жести. Соціальне підкріплення поділяється на позитивне і негативне. Позитивне підкріплення означає будь-який стимул, який після певної дії підсилює або підтримує її. Негативне підкріплення – це стимул, видалення якого підсилює певну реакцію. Ефективними засобами підкріплення є як заохочення, так і покарання. Соціальне підкріплення може також проявлятися у формі соціального схвалення або неприйняття з боку групи, до якої належить індивід. Наприклад, в колективі, де агресивна поведінка схвалюється, людина буде більше схильна проявляти агресію. Також важливим є контекст, у якому відбувається підкріплення: соціальні мережі та медіа можуть значно посилити вплив соціального підкріплення, оскільки реакції на поведінку стають видимими для ширшої аудиторії. Крім того, різні культурні та соціальні норми можуть впливати на те, які саме види підкріплення є прийнятними і ефективними в різних суспільствах [14] [15] [31].

На думку Д.І. Фельдштейна, дитина отримує первинні знання про моделі агресивної поведінки у сім'ї через процес ідентифікації з одним із батьків – батьком або матір'ю. Інакше кажучи, діти, спостерігаючи за поведінкою своїх батьків, переймають їхні дії та реакції, формуючи власне уявлення про те, як поводитися у певних ситуаціях. Це означає, що дитина може копіювати агресивні дії, які бачить у своїй родині, вважаючи їх прийнятними або нормальними [4].

Крім цього, важливу роль відіграють сімейні фактори. Діти, які ростуть у середовищі, де агресія є звичним явищем, значно частіше засвоюють подібні моделі поведінки. Якщо в родині постійно відбуваються конфлікти, скандали або навіть фізичне насильство, дитина з високою ймовірністю буде

схильна до агресивних проявів у майбутньому. Сімейна атмосфера, взаємини між батьками та загальний емоційний клімат у домі суттєво впливають на формування особистості дитини.

До того ж, психологічні чинники, такі як низька самооцінка чи фрустрація, також можуть сприяти розвитку агресивних реакцій. Діти, які відчують себе невпевненими або незадоволеними, можуть вдаватися до агресії як способу самоствердження або вираження своїх емоцій. Фрустрація, яка виникає в результаті незадоволених потреб або пережитих невдач, може накопичуватися і виходити назовні у вигляді агресивної поведінки.

Таким чином, вплив сім'ї та психологічні чинники є ключовими елементами у формуванні агресивної поведінки у дітей. Середовище, в якому дитина росте, та її внутрішній психологічний стан визначають, наскільки ймовірно, що вона проявлятиме агресію у своїй поведінці.

Розвиток агресії у підлітків може бути зумовлений діями батьків через два основні механізми. По-перше, це емоційне дистанціювання, коли батьки самі відчують тривогу, невпевненість у собі або занепокоєння щодо власної маскулінності та сексуальних здібностей. У такій ситуації матері можуть спричиняти агресію у дітей, коли вважають, що ті повинні самостійно справлятися з проблемами, або коли самі занадто зайняті своїми особистими справами і не приділяють належної уваги дітям. Це створює у дітей відчуття психологічного дискомфорту, брак уваги та турботи, що часто призводить до проявів агресії як форми протесту, помсти або способу привернення уваги.

Другий спосіб – це надмірний контроль з боку батьків, коли вони прагнуть контролювати кожен крок дитини. Підлітки, які позбавлені можливості бути незалежними та самостійними, починають бунтувати. Цей бунт часто проявляється у формі деструктивної та асоціальної поведінки. Підлітки, які відчують себе в пастці надмірного контролю, можуть

проявляти агресію як засіб утвердження своєї незалежності та вираження внутрішнього протесту проти обмежень, накладених на них батьками.

Таким чином, емоційне дистанціювання і надмірний контроль з боку батьків є двома ключовими факторами, що можуть сприяти розвитку агресії у підлітків. Коли діти не отримують достатньо емоційної підтримки та уваги або відчують себе надмірно контрольованими, це може призводити до внутрішнього конфлікту та агресивних проявів. Батькам важливо усвідомлювати ці аспекти, щоб сприяти здоровому емоційному розвитку своїх дітей та уникати поведінкових проблем у підлітковому віці [13].

Окрім впливу родини, підлітки також набувають навичок агресивної поведінки, спостерігаючи за діями своїх однолітків та наслідуючи їх. Підлітки часто шукають схвалення та прийняття серед ровесників, що може призвести до копіювання агресивної поведінки, якщо така модель поведінки популярна або вважається нормальною в їхньому середовищі.

Несприятливі біологічні, психологічні, сімейні та інші соціально-психологічні фактори можуть спричиняти порушення емоційних стосунків підлітків з оточуючими. Наприклад, гормональні зміни в період статевого дозрівання можуть впливати на емоційний стан підлітка, підвищуючи його схильність до агресії. Психологічні проблеми, такі як депресія або тривожність, також можуть сприяти агресивній поведінці, оскільки підлітки намагаються таким чином виразити свої внутрішні конфлікти або захиститися від болючих емоцій.

Сімейні проблеми, такі як постійні конфлікти або відсутність підтримки, можуть погіршувати емоційний стан підлітка, що також сприяє розвитку агресивних реакцій. Інші соціально-психологічні фактори, такі як тиск з боку однолітків, негативний вплив медіа або відсутність позитивних рольових моделей, також можуть мати негативний вплив.

Спосіб життя, оточення, стиль і коло спілкування підлітка грають вирішальну роль у формуванні та закріпленні агресивної поведінки. Підлітки,

які проводять час у компанії, де агресія є прийнятною або навіть заохочується, швидше за все, будуть переймати таку поведінку. Також, якщо підліток живе в середовищі з низьким рівнем безпеки та високим рівнем стресу, це може підштовхнути його до агресивних дій як способу самозахисту або вирішення конфліктів.

Таким чином, вплив однолітків та соціальне оточення є важливими факторами у формуванні агресивної поведінки у підлітків. Підлітковий період є важливим етапом у розвитку особистості, і негативні фактори в цей час можуть мати довгострокові наслідки. Важливо, щоб батьки, вчителі та суспільство в цілому звертали увагу на ці аспекти і створювали умови для здорового емоційного розвитку підлітків [7].

Агресивні підлітки, незважаючи на порушення в їхніх особистісних характеристиках та особливостях поведінки, мають певні спільні риси. Однією з таких рис є збіднені ціннісні орієнтації, що характеризуються примітивністю та відсутністю глибоких духовних запитів. Вони часто не мають стійких захоплень або інтересів, а їхні пізнавальні можливості значно знижені. Це проявляється у вузькості та нестійкості інтересів, що не дозволяє їм розвивати свої інтелектуальні та творчі здібності [15]

У таких підлітків зазвичай спостерігається низький рівень інтелектуального розвитку. Вони відзначаються підвищеною навіюваністю та схильністю до наслідування поведінки інших. Їхні моральні уявлення часто недорозвинені, що робить їх вразливими до негативного впливу з боку однолітків та середовища. Така ситуація може призводити до того, що вони легко піддаються на провокації та втягуються в асоціальну діяльність.

Однак, серед проблемних підлітків можна зустріти і тих, хто є достатньо розвиненим як інтелектуально, так і соціально. У цих дітей агресивність може виступати своєрідним засобом самоствердження. Вони використовують агресивну поведінку для підвищення свого престижу в очах однолітків, демонстрації своєї самостійності та дорослості. Для таких

підлітків агресія може бути способом прояву лідерських якостей або засобом захисту свого місця в соціальній ієрархії [15]

Таким чином, агресивна поведінка підлітків може мати різні причини та прояви, залежно від їхнього інтелектуального та соціального розвитку. Важливо розуміти, що агресія часто є зовнішнім проявом глибших внутрішніх проблем, і для ефективної роботи з такими підлітками необхідно враховувати всі аспекти їхнього особистісного та соціального становлення [15].

Агресивну поведінку підлітка можна класифікувати за характером деструктивної спрямованості, візуально три типи даної характеристики наведено у табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Класифікація агресивної поведінки підлітка

Тип агресивної поведінки	Опис	Характеристики	Соціальні контакти	Інші особливості
Одиночний агресивний тип	Агресія на вербальному і фізичному рівнях, спрямована на родичів і дорослих	Лихослів'я, обман, нахабність, раннє залучення до наркоманії, алкоголізму, тютюнопаління, сексуального життя. Асоціальна агресія, хуліганські дії, адміністративні та кримінальні правопорушення	Спілкування зі значно старшими або молодшими людьми, антисоціальним и елементами	Низька самооцінка, відсутність інтересу до почуттів інших, ігнорування дисципліни, фрустрованість. Агресія також у сексуальних відносинах. Діяльність носить поодинокий характер
Груповий агресивний тип	Агресивна поведінка у складі групи	Серйозні агресивні фізичні акти насильства, прогули занять, акти вандалізму	Інтенсивне спілкування з однолітками, значна увага інтересам групи, не схильність до доносів	Сильне бажання належати до групи

Агресія через непослух і непокору	Ворожість і негативізм, спрямовані на вчителів та батьків	Підвищена дратівливість, мстивість, підозрілість, не бажання слідувати зауваженням і вимогам, суперечки з дорослими, агресивність, нетерпимість, обурення та лайка	Складнощі в налагодженні стосунків з оточуючими, відсутність друзів	Погані успіхи в навчанні, опір вимогам та допомозі, інтелектуальні здібності часто не реалізуються
--	---	--	--	--

1.2. Гендерні відмінності у прояві агресії у підлітків

Початкові дослідження щодо статевих відмінностей у проявах агресії переконано вказували на те, що чоловіки, у більшості випадків, виявляють значно більшу агресію порівняно з жінками. Однак це твердження було піддане сумніву соціальними психологами, які розпочали детальне вивчення різних форм агресивної поведінки. Виявилось, що результати багатьох наукових досліджень не підтверджують існування суттєвих відмінностей у рівні агресивності між чоловіками та жінками. Замість цього, вони вказують на те, що хоча ступінь агресивності може бути подібним для обох статей, проте способи та форми вияву цієї агресії можуть відрізнятися [34 - 37].

Поява агресії не є вродженою та не проявляється у ранньому дитинстві. Розвиток та закріплення цих проявів пояснюються впливом гендерних стереотипів, які дорослі транслують на дітей. У суспільстві очікують від дівчат і хлопців різну поведінку: агресивну поведінку хлопчиків схвалюють та заохочують, тоді як дівчат спонукають приховувати свої агресивні прояви. Часто вважається, що дорослий чоловік, так само як і хлопчик, має право на агресію. Ці установки пов'язані з компенсаторною мужністю, коли люди намагаються компенсувати свою невідповідність загальноприйнятим стандартам мужності. У жінок в таких установках відсутнє право на агресію, що може призводити або до накопичення негативних емоцій та психосоматичних захворювань, або до специфічних проявів агресії.

При вступі в підлітковий вік, як у хлопців, так і у дівчат, змінюються уявлення про агресію, що впливає на форми її прояву. Дівчата негативно реагують переважно на пряму фізичну агресію, тоді як хлопці частіше відчують дискомфорт від непрямой та вербальної агресії [29].

Хлопці-підлітки зазвичай проявляють агресію через прямий фізичний або словесний напад, що включає удари та крики. Така агресія відкрита, груба, і часто важко контрольована. Їм властиво висловлювати свої негативні

емоції безпосередньо і явно, що може призводити до конфліктних ситуацій і фізичних сутичок.

Дівчатам більше притаманні менш відкриті форми агресії, такі як негативізм і вербальна агресія. Вони можуть висловлювати агресію через сарказм, образи, поширення чуток або соціальну ізоляцію. Такі форми агресії менш очевидні, але можуть мати серйозні психологічні наслідки для об'єктів агресії. Дівчата часто використовують ці непрямі методи як спосіб уникнути прямих конфліктів, які не схвалюються соціальними нормами.

У підлітковому віці, як у хлопців, так і у дівчат, спостерігаються періоди з підвищеним та зниженим рівнем агресивної поведінки. Дослідження показали, що у хлопців агресія має два піки: перший настає у 12 років, а другий – у 14-15 років. У дівчаток також виявлено два піки агресії: перший настає в 11 років, а другий – у 13 років [16].

Аналіз агресивної поведінки підлітків показав, що у віці 10-11 років переважає фізична агресія, тоді як у віці 14-15 років на перший план виходить вербальна агресія. У молодшому віці (10-11 років) спостерігається слабка диференціація між різними формами агресії, тобто їх частота проявів є відносно рівною. Однак у віці 14-15 років відмінності між різними формами агресії стають більш явними і частота їх прояву чітко розмежовується [16].

У ранньому підлітковому віці у хлопців домінує фізична агресія, тоді як у дівчат переважає вербальна агресія. Проте вже у віці 12-13 років і у хлопців, і у дівчат найбільш вираженою формою агресії стає негативізм. У більш старшому віці (14-15 років) у хлопців домінують негативізм та вербальна агресія, тоді як у дівчат – в основному вербальна агресія [16].

Ці вікові зміни свідчать про те, що форми агресії у підлітків еволюціонують з фізичної до більш непрямой та вербальної агресії у міру їх дорослішання, що пов'язано з психологічними та соціальними змінами, які відбуваються у цей період життя.

Тривога може бути одним із факторів, що провокують агресію. Дослідження показують, що існує взаємозв'язок між агресивною поведінкою і тривожністю у підлітків. При цьому агресія та ворожість можуть виступати як захисні механізми у відповідь на тривогу.

Афективний компонент тривоги включає постійне неприємне відчуття напруги, яке тісно пов'язане із соматично-вегетативними проявами, такими як підвищене серцебиття, потовиділення та інші фізичні симптоми. Підлітки з високим рівнем особистісної тривожності, що часто формується на основі їхнього попереднього досвіду, зазвичай мають проблеми у сімейних стосунках, соціальних контактах та емоційній саморегуляції. Ці підлітки більш схильні до стресів і залежної поведінки, що може включати вживання психоактивних речовин, проблеми з харчуванням або надмірну залежність від соціальних мереж. Висока тривожність впливає на їхню здатність справлятися зі складними життєвими ситуаціями, що в свою чергу може підсилювати агресивні реакції як спосіб впоратися з внутрішньою напругою [3] [5] [24].

Підвищений рівень тривожності у підлітків має різні прояви в залежності від статі. У дівчаток високий рівень тривожності часто сприяє розвитку негативізму та ворожості. Вони можуть ставати більш замкнутими, недовірливими і схильними до вербальної агресії або пасивно-агресивної поведінки. Негативізм може виражатися через відмову співпрацювати, протестну поведінку та вираження невдоволення.

У хлопців підвищена тривожність частіше призводить до гніву та агресивної поведінки. Вони можуть реагувати на стресові ситуації більш імпульсивно, проявляючи агресію як фізичну (удари, штовхання), так і вербальну (крики, образи). Гнів у хлопців є способом зняти внутрішню напругу та відновити контроль над ситуацією, що здається їм загрозливою [28].

Ці гендерні відмінності у реакціях на тривожність підкреслюють важливість диференційованого підходу до роботи з підлітками. Врахування специфіки проявів тривожності та агресії у хлопців і дівчат дозволяє розробляти більш ефективні методи психологічної підтримки та корекції. Наприклад, для дівчат може бути корисним навчання навичкам ефективної комунікації та емоційної саморегуляції, тоді як хлопцям можуть допомогти методи управління гнівом та розвитку конструктивних способів вираження емоцій.

Агресивна поведінка дівчат-підлітків тісно пов'язана з процесом формування гендерної ідентичності. Вони часто стають самокритичними, що може призводити до внутрішніх конфліктів і проявів агресії. Під час формування своєї гендерної ідентичності дівчата можуть відчувати невідповідність між суспільними очікуваннями та своїми власними прагненнями, що підсилює агресивні реакції.

Щодо особистих якостей хлопців-агресорів, існує кілька точок зору. Деякі дослідники, зокрема Черкасова С.А., вважають, що юнакам властива наявність страхів, тривоги, конформність, замкнутість, закритість та невдоволення собою. Такі хлопці можуть бути невпевненими у собі, відчувати страхи і тривоги, що робить їх агресивну поведінку способом захисту і компенсації.

Інші дослідники описують агресивних хлопців-підлітків як імпульсивних, байдужих до інших, з вираженими садистськими нахилами і потребою домінувати. Вони можуть виявляти агресію через імпульсивні та неконтрольовані дії, демонструючи байдужість до почуттів інших людей і прагнення до домінування.

Незважаючи на розбіжності в думках щодо агресивних хлопців, причини агресивної поведінки серед дівчат-підлітків можна виділити більш чітко. Основні фактори включають:

- Гормональні зміни: підлітковий вік супроводжується значними гормональними перебудовами, що можуть впливати на емоційний стан і поведінку дівчат.
- Авторитарний стиль виховання: суворий контроль з боку батьків, особливо авторитарного батька, може провокувати агресію як форму протесту.
- «Бунт» проти гендерної ролі: дівчата можуть проявляти агресію як спосіб відкидання традиційних гендерних ролей і спробу встановити свою незалежність.
- Бажання домінувати: прагнення до лідерства і домінування може також виражатися через агресивну поведінку [22].

Дослідження показали, що агресивна тактика дівчат включає використання пліток, ostracizmu, порушення конфіденційності, критики зовнішнього вигляду чи особистих характеристик жертви. Ці дії мають суттєвий негативний вплив на психологічний стан жертви, викликаючи стрес, тривогу, низьку самооцінку і навіть депресію.

Мотиви дівчат-агресорів можуть бути різноманітними:

- Помста: дівчата можуть вдаватися до агресивних дій як спосіб помсти за реальні чи уявні образи.
- Набуття чи збереження позиції в групі: агресія може використовуватися для підвищення свого соціального статусу або утримання лідерства в групі однолітків.
- Привернення уваги: агресивна поведінка може бути спрямована на привернення уваги однолітків чи дорослих.
- Позбавлення від нудьги: у деяких випадках агресія є способом розваги або заповнення часу.
- Уникнення знущань: дівчата можуть проявляти агресію, щоб уникнути знущань з боку інших.

Часто агресію викликає заздрість з приводу різних аспектів життя жертви, таких як зовнішній вигляд, академічні успіхи, соціальні зв'язки або відносини з хлопцями. Заздрість може призводити до бажання принизити або знищити репутацію жертви, щоб відчувати себе краще або підвищити власний статус. Ці форми агресії, хоча й не завжди фізичні, можуть бути надзвичайно болючими і мати тривалі негативні наслідки для психічного здоров'я жертв [38] [39]. Дівчата, на відміну від хлопців, вважають ці методи більш ефективними, що свідчить про їхню підвищену чутливість саме до непрямой та вербальної агресії [36].

Таким чином, хлопчики і дівчатка прагнуть відповідати загальноприйнятим в соціумі образам фемінності та маскулінності, і проявляють агресію по-різному. Хлопчики, як правило, відкрито виражають агресію, не боячись покарання, тоді як дівчатка схильні приховувати своє роздратування і невдоволення, використовуючи непряму агресію, через побоювання осуду з боку оточуючих.

Ці особливості поведінки формуються з самого народження. Спочатку вони закладаються в родині, де дитина отримує перші уявлення про гендерні ролі та прийнятні форми вираження емоцій. В подальшому ці моделі поведінки підкріплюються в дитячому садку, школі та в групі однолітків, де діти продовжують отримувати сигнали про те, що є соціально прийнятним для їхньої статі.

Соціальні інститути, такі як сім'я і школа, відіграють вирішальну роль у формуванні цих гендерних стереотипів. У родині батьки часто підсвідомо заохочують певні форми поведінки, які вважаються "правильними" для хлопчиків і дівчаток. У школі та серед однолітків ці установки підсилюються через соціальну взаємодію та групову динаміку, де діти навчаються відповідати очікуванням своїх ровесників та авторитетів.

В результаті, хлопчики можуть вважати прийнятним відкрито висловлювати агресію через фізичні або вербальні конфлікти, демонструючи

свою силу та незалежність. Дівчатка ж можуть навчитися використовувати більш тонкі та непрямі методи агресії, такі як плітки або соціальне виключення, щоб уникнути негативної оцінки та зберегти соціальну гармонію [29].

Отже, гендерні відмінності в якісних та кількісних характеристиках агресії досить повно описані в літературі. Традиційно вважалося, що чоловіки є більш агресивними порівняно з жінками, і ця думка не піддавалася сумніву до останніх двох десятиліть. Однак дослідження агресії, проведені в кінці XX століття, поставили під сумнів ці традиційні уявлення.

Сучасні дані свідчать про те, що агресивна поведінка не залежить виключно від статі. Індивідуальні особливості підлітка, сімейні обставини та оточуюче середовище відіграють значну роль у формуванні агресивних тенденцій як у хлопців, так і у дівчат.

Індивідуальні особливості включають такі фактори, як рівень тривожності, самооцінка, темперамент і досвід попередніх взаємодій. Наприклад, підлітки з високим рівнем тривожності або низькою самооцінкою можуть бути більш схильні до агресивної поведінки. Сімейні обставини також мають важливе значення. Виховання в умовах авторитарного стилю, відсутність емоційної підтримки, конфлікти в сім'ї або насильство можуть підвищувати рівень агресії у дітей. Навпаки, теплі та підтримуючі сімейні відносини сприяють розвитку конструктивних способів вираження емоцій. Оточення, включаючи школу, групу однолітків та ширше соціальне середовище, також впливає на агресивну поведінку. Відсутність позитивних соціальних зв'язків, тиск з боку однолітків, вплив медіа і культурні норми можуть сприяти розвитку агресивних моделей поведінки.

Таким чином, сучасні дослідження підкреслюють важливість багатофакторного підходу до розуміння агресії, де враховуються не лише гендерні, але й індивідуальні, сімейні та соціальні чинники [40] [41].

Висновки до розділу 1

Підлітковий вік характеризується інтенсивним фізичним, емоційним та соціальним розвитком, що впливає на поведінкові реакції та емоційні стани. Агресія визначається як поведінка, яка спрямована на заподіяння шкоди або дискомфорту іншій особі. Вона може проявлятися у різних формах: вербальній, фізичній, прямій та непрямій. Різні підходи до вивчення агресії включають біологічні, психологічні та соціальні теорії, що пояснюють природу агресивної поведінки.

Дослідження показують, що хлопчики частіше проявляють фізичну та пряму агресію, тоді як дівчатка схильні до вербальної та непрямой агресії. Це може бути пов'язано з соціальними очікуваннями та ролями, що накладаються на дітей різної статі. Соціально схвалювані моделі поведінки, які відрізняються для хлопчиків і дівчаток, впливають на те, як вони виражають агресію. Наприклад, для хлопчиків більш прийнятною є пряма агресія, тоді як для дівчаток – непряма.

Психологічні фактори включають індивідуальні особливості, рівень емоційної регуляції та самоконтролю. У дівчаток і хлопчиків ці фактори можуть проявлятися по-різному. Соціальні фактори, такі як сімейне виховання, вплив однолітків і медіа, також відіграють важливу роль у формуванні агресивної поведінки. Вплив соціальних норм та очікувань відносно статі може значною мірою визначати прояви агресії.

Підлітковий вік є критичним періодом для розвитку особистості, де формуються нові ставлення до себе та оточуючих. Розуміння гендерних відмінностей у прояві агресії може допомогти у розробці ефективних методів профілактики та корекції агресивної поведінки у підлітків, з урахуванням їх вікових та гендерних особливостей. Це підкреслює важливість застосування індивідуального підходу у вихованні та навчанні, що враховує специфіку розвитку хлопчиків і дівчаток.

Цей розділ підготував основу для подальшого емпіричного

дослідження, спрямованого на виявлення конкретних гендерних відмінностей у проявах агресії серед підлітків та розробку практичних рекомендацій для фахівців, які працюють з цією віковою групою.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Організація емпіричного дослідження

За мету емпіричного дослідження поставлено визначення гендерних особливостей прояву агресії у підлітків. У дослідженні була сформована вибірка дослідження, до якої увійшли 42 особи, віком від 12 до 15 років, з них 21 дівчинка та 21 хлопець.

Дослідження проходило в три етапи:

1. Підготовчий етап: включав теоретичний аналіз наукової літератури та вибір методик для подальшого дослідження. На цьому етапі ми вивчили психолого-педагогічну літературу з проблеми прояву агресії у підлітків з урахуванням гендерних особливостей. Були обрані методики, відповідні віковим особливостям і тематиці дослідження.

2. Етап експерименту: включав проведення констатуючого експерименту та аналіз отриманих результатів. Отримані дані були оброблені, представлені у вигляді діаграм та зведені у таблиці.

3. Етап узагальнення: включав аналіз та узагальнення результатів дослідження, а також формулювання висновків. У нашому дослідженні ми використовували тестові методики, що відповідають основним принципам наукового дослідження, таким як валідність, надійність та достовірність. Таким чином, у нашому дослідженні використовувалися наступні тестові методики:

- тест Басса-Даркі «Діагностика агресивності»;
- тест Л. Почебут «Дослідження агресивності»;
- тест А. Ассінгера «Агресивність у відносинах».

Далі охарактеризуємо вищезазначені методики.

Автори А. Бас й А. Даркі розробили тест під назвою *«Діагностика агресивності»*, який призначений для виявлення різних аспектів та форм агресивної поведінки особистості. Цей тест складається з 75 тверджень, на які респондент має відповісти «погоджуюся» або «не погоджуюся». Ці твердження спрямовані на визначення ключових показників агресивності з точки зору авторів. Текст опитувальника наведено у Додатку А.

Інтерпретація результатів відбувається за такими шкалами:

- Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи (наприклад, штовхати, бити, кусати, кидати предмети). Схильність до фізичних конфліктів та насильства. Може проявлятися як у відкритій, так і у прихованій формі (наприклад, через міміку, жести).
- Непряма агресія – агресія, яка спрямована на іншу людину обхідним шляхом (наприклад, плітки, злісні жарти, бойкот). Вираження гніву та ворожості непрямыми способами. Може включати також самопошкодження.
- Роздратування – схильність до швидкого виникнення гніву, роздратування та негативних емоцій. Негативна реакція на незначні подразники. Низький поріг стійкості до стресу.
- Негативізм – негативне ставлення до світу та людей. Схильність до критики, осуду та песимізму. Протест проти авторитетів та встановлених правил.
- Образа – схильність сприймати дії та слова інших людей як образливі, навіть якщо це не було їхнім задумом. Затаєння образ та почуття гніву на оточуючих. Підвищена чутливість до критики.
- Підозрілість – недовіра до людей та постійне очікування з їхнього боку підступів та обману. Впевненість у тому, що оточуючі мають на меті заподіяти шкоду. Параноїдальні думки та ідеї.
- Вербальна агресія – вираз негативу та ворожості через слова

(наприклад, крик, погрози, обзивання). Словесні нападки на інших людей. Використання образливих слів та нецензурної лайки.

- Почуття провини – схильність до самозвинувачення та каяття, навіть якщо немає реальних підстав для цього. Низька самооцінка та невпевненість у собі. Почуття сорому та негідності.

Важливо зазначити, що кожна шкала оцінюється окремо, і не існує єдиного «профілю» агресивності. У людей можуть бути виражені різні шкали в залежності від їхніх індивідуальних особливостей. Високі бали за однією або кількома шкалами не обов'язково свідчать про те, що людина є агресивною. Для більш точної інтерпретації результатів нижче наведено розподіл балів за кожною шкалою та її інтерпретацію за рівнем агресивності (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Рівні прояву агресивності за шкалами методики «Діагностика агресивності»

Тип агресії	Низький рівень	Середній рівень	Підвищений рівень	Високий рівень	Дуже високий рівень
Фізична агресія	До 30 балів	31-52 балів	53-74 балів	75-85 балів	Від 86 балів
Непряма агресія	До 14 балів	15-36 балів	37-58 балів	59-69 балів	Від 70 балів
Роздратування	До 14 балів	15-36 балів	37-58 балів	59-69 балів	Від 70 балів
Негативізм	До 30 балів	31-52 балів	53-74 балів	75-85 балів	Від 86 балів
Образа	До 14 балів	15-36 балів	37-58 балів	59-69 балів	Від 70 балів
Підозрілість	До 14 балів	15-36 балів	37-58 балів	59-69 балів	Від 70 балів
Вербальна агресія	До 30 балів	31-52 балів	53-74 балів	75-85 балів	Від 86 балів
Почуття провини	До 30 балів	31-52 балів	53-74 балів	75-85 балів	Від 86 балів

Леонід Почебут розробив тест з назвою *«Дослідження агресивності»*, який є інструментом для вимірювання різних аспектів агресивної поведінки. Цей тест включає в себе 40 тверджень, на які респондент повинен дати відповідь у формі згоди або не згоди. Ці твердження створені з метою допомогти з'ясувати рівень агресивності та її прояви, відповідно до суб'єктивного сприйняття самим респондентом. Текст опитувальника наведено у Додатку Б.

Результати тестування оцінюються з використанням п'яти шкал:

- Вербальна агресія (ВА): Людина висловлює своє агресивне ставлення словами та використовує вербальні образи.
- Фізична агресія (ФА): Людина виявляє свою агресію за допомогою фізичної сили у стосунках з іншими людьми.
- Предметна агресія (ПА): Людина виражає свою агресію шляхом пошкодження чи руйнування оточуючих предметів.
- Емоційна агресія (ЕА): Людина відчуває емоційне відчуження при взаємодії з іншими людьми, супроводжуючи це підозрілістю, ворожістю, неприязню або недобррозичливістю.
- Самоагресія (СА): Людина переживає конфлікт з самим собою, її механізми психологічного захисту є відсутніми або ослабленими, і вона може виявитися беззахисною в агресивному середовищі.

Бали, отримані за кожною з цих шкал, сумуються. Сума балів вище 5 вказує на високий рівень агресивності та низький рівень адаптивності. Сума балів від 3 до 4 відповідає середньому рівню. А якщо сума балів становить від 0 до 2, це свідчить про низький рівень агресивності та високий рівень адаптивності.

Тест Артура Ассінгера з назвою *«Агресивність у відносинах»* призначений для оцінки того, наскільки адекватно людина взаємодіє з оточенням та наскільки легко з нею спілкуватися. Цей тест складається з 20 запитань, на які респондент повинен відповісти, підкресливши один з трьох

варіантів відповіді. Він дозволяє зрозуміти, як особа висловлює свою агресію чи, навпаки, виявляється терпимою та ввічливою в спілкуванні з оточуючими. Текст опитувальника наведено у Додатку В.

Для аналізу результатів необхідно просумувати номери відповідей. Якщо сума балів, набрана респондентом, перевищує 45, це свідчить про високий рівень агресії, а також може вказувати на нестабільність та жорстокість у стосунках з іншими. Такі люди часто намагаються досягти успіху за будь-яку ціну, використовуючи власні методи та жертвуючи інтересами інших.

Помірний рівень агресії відповідає результату від 36 до 44 балів. Такі особи зазвичай успішно пристосовуються до життя, мають достатньо здорового честолюбства та впевненості у собі.

При низькому рівні агресії респондент отримує менше 35 балів. Люди з таким результатом здебільшого спокійні й миролюбні, але це може бути зумовлено недостатньою впевненістю в своїх силах та можливостях. Їм може бути корисніше дещо більше рішучості у житті.

2.2. Інтерпретація результатів дослідження

Опитувальник агресивності Басса-Даркі призначений для діагностики агресивних та ворожих реакцій. Поняття агресивності охоплює властивість особистості, яка проявляється у наявності деструктивних тенденцій, переважно у сфері взаємин між суб'єктами та об'єктами. Ворожість визначається як реакція, яка породжує негативні почуття та оцінки стосовно людей та подій. У таблиці 2.2 наведені дані з опитування 21 хлопця віком від 12 до 15 років. Цей опитувальник дозволяє проаналізувати, наскільки респонденти схильні до агресивних та ворожих реакцій у відносинах з іншими людьми.

Таблиця 2.2

Показники рівня агресивності хлопців за методикою Басса - Даркі

Вид агресії	Низький	Середній	Підвищений	Високий	Дуже високий
Фізична агресія	8 (38%)	9 (43%)	3 (14%)	1 (5%)	0 (0%)
Вербальна агресія	6 (29%)	10 (48%)	4 (19%)	1 (5%)	0 (0%)
Непряма агресія	10 (48%)	7 (33%)	3 (14%)	1 (5%)	0 (0%)
Негативізм	9 (43%)	8 (38%)	3 (14%)	1 (5%)	0 (0%)
Образа	11 (52%)	6 (29%)	3 (14%)	1 (5%)	0 (0%)
Підозрілість	12 (57%)	7 (33%)	2 (10%)	0 (0%)	0 (0%)
Роздратування	7 (33%)	9 (43%)	4 (19%)	1 (5%)	0 (0%)
Почуття провини	14 (67%)	5 (24%)	2 (10%)	0 (0%)	0 (0%)

Розподіл результатів за кожним показником показує, що найбільш поширеними серед хлопців є низький та середній рівні агресивності. Наприклад, фізична агресія виявлена у 38% випадків на низькому рівні та у 43% на середньому, але 19% хлопців виявили підвищений або високий рівень схильності до такого типу поведінки.

Вербальна агресія має тенденцію подібну до фізичної агресії, де більшість (77%) мають низький або середній рівень, але 24% хлопців виявили підвищений або високий рівень схильності до вербальної агресії.

Більшість опитаних (від 57% до 67%) не схильні до виявлення вищезазначених форм агресії або ворожості (непряма агресія, негативізм, образа, роздратування), але в кожній категорії є певний відсоток хлопців (від 10% до 24%), які виявили підвищений або високий рівень схильності до таких форм поведінки, що може вказувати на складні взаємовідносини з соціумом або недовіру. Щодо почуття провини, то 67% хлопців мають низький рівень, 24% - середній, 10% - підвищений, 0% - високий. Ці дані свідчать про те, що більшість хлопців не схильні до почуття провини.

Отже, загальний аналіз таблиці свідчить про те, що середній рівень агресивності домінує серед хлопців в цьому віковому діапазоні, з деякими індивідуальними відмінностями залежно від конкретного типу агресії.

Також з метою порівняльного аналізу нами було опитано 21 підлітка жіночої статі. Дані у кількісному та відсотковому співвідношеннях представлено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Показники рівня агресивності дівчат за методикою Басса - Даркі

Шкала	Низький	Середній	Підвищений	Високий	Дуже високий
Фізична агресія	18 (82%)	2 (9%)	2 (9%)	0 (0%)	0 (0%)
Вербальна агресія	12 (57%)	6 (29%)	2 (10%)	1 (5%)	0 (0%)
Непряма агресія	14 (67%)	4 (19%)	2 (10%)	1 (5%)	0 (0%)
Негативізм	12 (57%)	7 (33%)	2 (10%)	0 (0%)	0 (0%)
Образа	15 (71%)	4 (19%)	2 (10%)	0 (0%)	0 (0%)
Підозрілість	16 (76%)	3 (14%)	2 (10%)	0 (0%)	0 (0%)
Роздратування	12 (57%)	7 (33%)	2 (10%)	0 (0%)	0 (0%)
Почуття провини	16 (76%)	3 (14%)	2 (10%)	0 (0%)	0 (0%)

Більшість дівчат (82%) проявляють низький рівень фізичної агресії, ще, а лише 9% показують середній та підвищений рівень. Нульовий відсоток високого та дуже високого рівнів свідчить про те, що більшість дівчат не схильні до фізичної агресії. Значна частина дівчат (57%) також мають низький рівень вербальної агресії, але 29% мають середній рівень, а 15% - підвищений. 5% дівчат показали високий рівень, що вказує на те, що деякі з них можуть мати схильність до агресивної мови.

Більшість дівчат (67%) виявили низький рівень непрямой агресії, але 19% мають середній рівень, а 24% - підвищений. Це вказує на те, що певна частина дівчат може виявляти схильність до ворожих реакцій у відносинах з іншими людьми, проте більшість не проявляють таку поведінку.

Щодо негативізму, то більшість дівчат (57%) не схильні до цієї форми агресивної поведінки, але 33% мають середній рівень, а 10% - підвищений. Відсутність високого та дуже високого рівнів також підтверджує, що негативізм не є загальною тенденцією серед дівчат цього вікового діапазону. Значна більшість дівчат (71%) не проявляють образливої поведінки, але 19% мають середній рівень, а 10% - підвищений. Це може свідчити про те, що деякі з них можуть мати схильність до ворожих та агресивних реакцій у відносинах з іншими людьми.

Більшість дівчат (76%) не схильні до підозрілості, але 14% мають середній рівень, а 10% - підвищений. Відсутність високого та дуже високого рівнів підозрілості свідчить про те, що цей аспект агресивної поведінки не є домінуючим серед дівчат даного вікового діапазону. В той же час, більшість дівчат (57%) не схильні до дратівливості, але 33% мають середній рівень, а 10% - підвищений. Це свідчить про те, що деякі дівчата можуть виявляти підвищену реактивність на стресові ситуації.

Також, більшість дівчат (76%) не схильні до почуття провини, але 14% мають середній рівень, а 10% - підвищений. Відсутність високого та дуже високого рівнів почуття провини свідчить про те, що більшість дівчат не мають тенденції до вини та самообвинувачень.

Аналіз показує, що більшість дівчат мають низький рівень агресії у різних формах, включаючи фізичну, вербальну, непряму агресію, негативізм, образливу поведінку, підозрілість, дратівливість та почуття провини. Проте, певна частина дівчат виявляє середній та підвищений рівні цих характеристик, що свідчить про необхідність звернення уваги на індивідуальні відмінності та можливі впливи зовнішніх факторів на поведінку.

Для порівняння між собою групи хлопців – підлітків з групою дівчат був використаний U-критерій Манна-Уїтні. Дані представлені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Визначення значущих відмінностей за методикою Басса - Даркі

Назва шкал	Середнє значення в групі «Хлопці»	Середнє значення в групі «Дівчата»	Ранг 1	Ранг 2	Емпіричне значення U-критерію	Рівень значущості при $p < 0,05$
Фізична агресія	1,857	1,286	22,405	20,595	130	0,009**
Вербальна агресія	2	1,619	24,452	18,548	158,5	0,093
Непряма агресія	1,762	1,524	23,31	19,69	181,5	0,271
Негативізм	1,81	1,524	23,643	19,357	182	0,287
Образа	1,714	1,381	23,333	19,667	175,5	0,191
Підозрілість	1,524	1,333	23,357	19,643	182,5	0,25
Роздратування	1,952	1,524	24,452	18,548	158,5	0,091
Почуття провини	1,429	1,333	25,81	17,19	201,5	0,546
* Кореляція значуща на рівні $P < 0,05$ ** Кореляція значуща на рівні $P < 0,01$ *** Кореляція значуща на рівні $P < 0,001$						

Відмінності між хлопцями та дівчатами за більшістю шкал агресії не є статистично значущими, за винятком фізичної агресії, де існує значуща відмінність між групами ($p=0,009$), де хлопці мають вищий середній показник агресії (1,857) порівняно з дівчатами (1,286). Такий показник може свідчити про певні гендерні особливості у вираженні агресії, де хлопці більш схильні до фізичних форм агресії. Інші форми агресії, такі як вербальна та непряма агресія, а також почуття провини, не мають значущих відмінностей між гендерними групами, що може вказувати на більш схожі варіанти поведінки у цих аспектах між хлопцями та дівчатами.

Також було проведено дослідження рівня агресивності хлопців та дівчат за різними видами агресії. Використано методику Л. Почебут «Дослідження агресивності». Дана методика спрямована на визначення рівня агресивності за п'ятьма шкалами. Результати дослідження агресивності серед хлопців – підлітків наведено у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Показники рівня агресивності хлопців за методикою Л. Почебут

Вид агресії	Низький	Середній	Високий
Фізична	4 (19.05%)	9 (42.86%)	8 (38.10%)
Вербальна	5 (23.81%)	8 (38.10%)	8 (38.10%)
Предметна	6 (28.57%)	7 (33.33%)	8 (38.10%)
Емоційна	7 (33.33%)	8 (38.10%)	6 (28.57%)
Самоагресія	10 (47.62%)	8 (38.10%)	3 (14.29%)

Згідно з результатами діагностики, переважна більшість хлопців (42.86%) мають середній рівень фізичної агресії. Високий рівень фізичної агресії виявлено у 38.10% хлопців, що свідчить про значну присутність цього виду агресії у цієї групи підлітків. Лише 19.05% хлопців показали низький рівень фізичної агресії, що є найменшою групою за цим показником.

Високий і середній рівні вербальної агресії виявлені в однаковій кількості хлопців (по 38.10%), також 23.81% хлопців мають низький рівень вербальної агресії. Отриманий результат свідчить про те, що вербальна агресія досить поширена серед хлопців. Найбільша частка хлопців (38.10%) має високий рівень предметної агресії, а 33.33% хлопців мають середній рівень предметної агресії. Низький рівень предметної агресії характерний для 28.57% хлопців. Таким чином, високий рівень предметної агресії у значної частини підлітків може свідчити про схильність до агресивної поведінки, спрямованої на предмети.

Середній рівень емоційної агресії виявлено у 38.10% хлопців, що є найбільшим показником у цій категорії, 33.33% хлопців мають низький

рівень емоційної агресії, а 28.57% — високий рівень. Даний результат вказує на те, що емоційна агресія має досить рівномірний розподіл серед хлопців, з невеликою перевагою середнього рівня.

Найбільша частка хлопців (47.62%) має низький рівень самоагресії, 38.10% хлопців виявили середній рівень самоагресії, і лише 14.29% мають високий рівень. Отже, самоагресія не є широко поширеним явищем серед хлопців, більшість з яких мають низький рівень цього виду агресії.

Таким чином, виявлено, що серед хлопців найбільш поширеними видами агресії є фізична, вербальна та предметна агресія, з переважанням середнього та високого рівнів. Емоційна агресія має більш рівномірний розподіл, а самоагресія найменш виражена серед підлітків.

Результати дослідження показників агресивності дівчат – підлітків представлено у табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Показники рівня агресивності дівчат за методикою Л. Почебут

Вид агресії	Низький	Середній	Високий
Фізична	16 (76.19%)	4 (19.05%)	1 (4.76%)
Вербальна	8 (38.10%)	10 (47.62%)	3 (14.29%)
Предметна	9 (42.86%)	7 (33.33%)	5 (23.81%)
Емоційна	5 (23.81%)	10 (47.62%)	6 (28.57%)
Самоагресія	6 (28.57%)	8 (38.10%)	7 (33.33%)

За результатами отриманими під час опитування, переважна більшість дівчат (76.19%) має низький рівень фізичної агресії, 19.05% дівчат демонструють середній рівень фізичної агресії і лише 4.76% дівчат мають високий рівень фізичної агресії. Отже, фізична агресія серед дівчат найменш поширена і переважно знаходиться на низькому рівні. Щодо вербальної агресії, то 38.10% дівчат мають низький рівень. Найбільша частка (47.62%) знаходиться на середньому рівні вербальної агресії, 14.29% дівчат мають високий рівень вербальної агресії. Таким чином вербальна агресія є більш

[illegible]

Існують значні відмінності за шкалою «Фізична агресія» між групою «Хлопці» і групою «Дівчата» ($U = 84$ при $p < 0,05$). Середнє значення в групі «Дівчата» ($X = 2,118$) менше середнього значення групи «Хлопці» ($X = 3,706$), що свідчить про схильність хлопців виплескувати негативні емоції, використовуючи фізичну. Ці результати можуть свідчити про певні гендерні особливості у вираженні агресії, де хлопці більш схильні до фізичних форм агресії. Соціальні та культурні фактори, можливо, впливають на те, як хлопці і дівчата засвоюють і проявляють агресивну поведінку. Наприклад, хлопці можуть відчувати більше соціального схвалення за фізичну агресію, тоді як дівчата можуть бути більш соціально заохочені до менш явних форм агресії.

Виявлено відмінності за шкалою «Предметна агресія» між групою «Хлопці» і групою «Дівчата» ($U = 79,5$ при $p < 0,05$). У групі «Дівчата» середнє значення дорівнює 2,059, це менше середнього значення групи «Хлопці», що дорівнює 3,706. Отримані показники свідчать про більшу схильність хлопців до того, щоб виплескувати свої негативні емоції на оточуючі предмети. Такий результат також може бути пов'язаний з гендерними ролями та очікуваннями, які роблять більш прийнятними для хлопців демонстрацію агресії у такий спосіб.

За шкалами «Вербальна агресія», «Емоційна агресія» та «Самоагресія» суттєвих відмінностей між дівчатами та хлопцями підліткового віку, не виявлено. Відсутність значущих відмінностей у цих формах агресії може свідчити про те, що соціальні та психологічні механізми, які впливають на ці типи агресії, діють однаково на обидві статі. Це може вказувати на те, що навчання і соціалізація у цих аспектах агресії не мають сильних гендерних відмінностей, або ж що обидві статі використовують ці форми агресії як альтернативу фізичній агресії, особливо коли фізична агресія не є соціально прийнятною.

За допомогою методики А. Ассінгера «Агресивність у відносинах» було визначено загальний рівень агресивності у відносинах серед підлітків. Результати опитування групи хлопців презентовано на рис. 2.1.

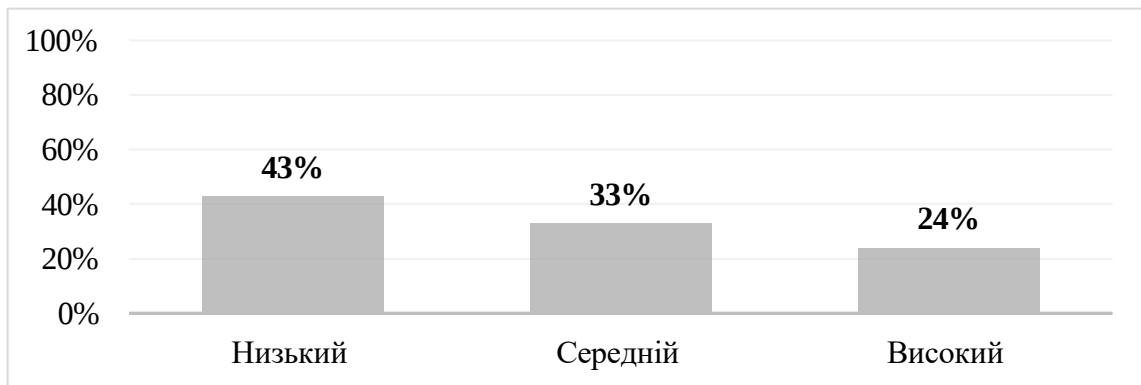

Рис. 2.1 Загальний показник рівня агресивності хлопців

Більшість опитаних хлопців, а саме 43%, демонструють низький рівень агресивності. Це свідчить про те, що у значної частини підлітків агресивні прояви не є частими та не характеризують їх повсякденну поведінку. Можна припустити, що ці підлітки мають позитивне середовище вдома та у школі, що сприяє зменшенню рівня агресивності.

Середній рівень агресивності спостерігається у 33% опитаних хлопців, такий результат може вказувати на те, що значна частина підлітків періодично проявляє агресивну поведінку, можливо, як реакцію на певні стресові ситуації чи конфлікти. Така агресія може бути ситуаційною і не носить хронічного характеру.

Високий рівень агресивності спостерігається у 24% опитаних хлопців. Такий показник викликає занепокоєння, оскільки високий рівень агресії може вказувати на постійні конфлікти, негативні взаємини з однолітками або дорослими, а також можливі проблеми у сімейному чи шкільному середовищі. Такі підлітки можуть потребувати додаткової уваги з боку педагогів, психологів та батьків для корекції поведінки та зменшення агресивних проявів.

Результати опитування групи дівчат за методикою «Агресивність у відносинах» презентовано на рис. 2.2.

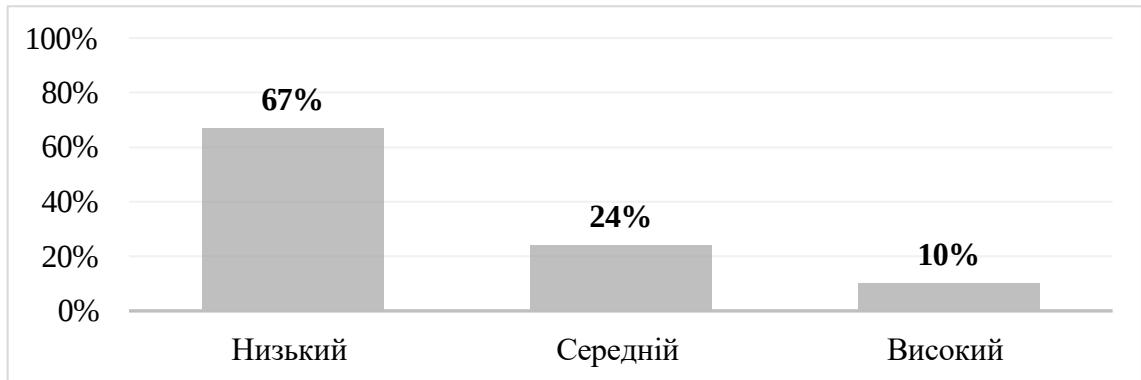

Рис. 2.2 Загальний показник рівня агресивності дівчат

Більшість дівчат (67%) демонструє низький рівень агресивності у відносинах. Це свідчить про те, що більшість опитаних дівчат мають схильність до спокійної та врівноваженої поведінки у стосунках з іншими людьми. Отриманий показник може бути результатом ефективного виховання, впливу соціального середовища або психологічних особливостей.

Чверть опитаних (24%) демонструє середній рівень агресивності, ймовірно, що у цих дівчат є певні прояви агресії, але вони не є домінуючими в їхній поведінці. Такі дівчата можуть бути схильні до агресивної поведінки у стресових або конфліктних ситуаціях, але зазвичай контролюють свої емоції.

Лише 10% дівчат мають високий рівень агресивності. Це невелика частка, що свідчить про те, що значна більшість дівчат не схильні до агресивної поведінки. Проте, цей показник вказує на наявність певної групи, яка потребує додаткової уваги та можливої психологічної підтримки.

Для визначення статистично значущих відмінностей між групою «Хлопці» і групою «Дівчата» було використано U-критерій Манна-Уїтні. Дані представлено в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Визначення значущих відмінностей за методикою Л. Почебут

Назва методики	Середнє значення в групі Хлопці	Середнє значення в групі Дівчата	Ранг 1	Ранг 2	Емпіричне значення U-критерію	Рівень значущості при $p < 0,05$
Агресивність у відносинах	1,81	1,429	24,262	18,738	162,5	0,105

Середні значення у групах показують, що агресивність у відносинах вища у хлопців (1,81), ніж у дівчат (1,429). Ранги також підтримують ці результати, оскільки ранг для групи хлопців вищий (24,262), ніж для групи дівчат (18,738). Емпіричне значення U-критерію (162,5) та рівень значущості (0,105) свідчать про те, що різниця між групами не є статистично значущою на рівні значущості $p < 0,05$. Іншими словами, немає достатньо підстав стверджувати, що різниця у агресивності між хлопцями і дівчатами є суттєвою.

Незначущість різниці у агресивності у відносинах вказує на те, що обидві статі можуть проявляти подібний рівень агресивної поведінки у міжособистісних стосунках. Це може бути результатом соціальних норм і очікувань, які регулюють агресивну поведінку у стосунках незалежно від статі.

Отже, відмінності між хлопцями та дівчатами за більшістю шкал агресії не є статистично значущими, за винятком фізичної та предметної агресії, де хлопці показують вищі середні показники. Це може свідчити про певні гендерні особливості у вираженні агресії, де хлопці більш схильні до фізичних та предметних форм агресії, тоді як у вербальній, емоційній агресії та самоагресії значних відмінностей не спостерігається.

Висновки до розділу 2

Другий розділ роботи присвячено емпіричному дослідженню, яке має на меті визначення гендерних особливостей прояву агресії у підлітків. У дослідженні взяли участь 42 підлітки віком від 12 до 15 років, серед яких 21 дівчинка та 21 хлопець. Вибірка була сформована з учнів різних шкіл м. Миколаєва.

Використано кілька методик для вимірювання агресивності, серед яких тести Басса-Даркі, Л. Почебут та А. Ассінгера. Дослідження проводилось у три етапи: підготовчий, експериментальний та етап узагальнення результатів. Підготовчий етап включав аналіз літератури та вибір методик, експериментальний – проведення тестувань, а узагальнюючий – аналіз і систематизацію результатів.

Результати дослідження показали, що у хлопців агресія проявляється більш явно у фізичній формі, тоді як у дівчат переважає вербальна та непряма агресія. Це підтверджує теоретичні положення про гендерні відмінності в проявах агресії. За допомогою U-критерію Манна-Уїтні було виявлено статистично значущі відмінності між хлопцями та дівчатами у рівнях різних видів агресії. Хлопці частіше демонструють фізичну агресію, а дівчата – вербальну.

Отже, емпіричне дослідження гендерних особливостей прояву агресії у підлітків підтвердило існування значущих відмінностей між хлопцями та дівчатами у формах та інтенсивності агресивної поведінки. Отримані результати свідчать про те, що соціальні та культурні фактори, а також гендерні ролі суттєво впливають на прояви агресії у підлітковому віці.

ВИСНОВКИ

Підлітковий вік характеризується значними психологічними та фізіологічними змінами, які часто супроводжуються підвищеною емоційною нестабільністю та схильністю до агресивної поведінки.

У роботі досліджено гендерні відмінності в прояві агресії у підлітків, проведено теоретичний аналіз феномену агресії та виконано емпіричне дослідження, яке включало вивчення різних форм агресії у хлопців і дівчат.

Проаналізовано різні підходи до визначення агресії та її типології. Виявлено, що агресія є складним і багатогранним феноменом, який проявляється у різних формах: фізичній, вербальній, непрямій. Гендерні відмінності в агресії описуються через соціалізацію та культурні очікування, де хлопців заохочують до фізичної агресії, тоді як дівчата частіше проявляють вербальну та непрямую агресію.

Емпіричне дослідження, яке було проведено в рамках даної роботи, спрямоване на вивчення гендерних відмінностей у проявах агресії серед підлітків. Дослідження охоплювало 42 підлітка віком від 12 до 15 років, включаючи 21 дівчинку та 21 хлопця, які були обрані з різних шкіл м. Миколаєва. Для вимірювання рівнів агресивності використовувалися методики Басса-Даркі, Л. Почебут та А. Ассінгера. Дослідження проводилося у три етапи: підготовчий, експериментальний та узагальнюючий

Результати показали, що хлопці частіше демонструють фізичну агресію, тоді як дівчата схильні до вербальної та непрямой агресії. Статистично значущими виявилися відмінності у фізичній агресії, де хлопці демонстрували вищі показники.

Загалом, дослідження підтвердило наявність значущих гендерних відмінностей у проявах агресії серед підлітків. Отримані результати підкреслюють важливість врахування гендерних аспектів при розробці заходів для корекції та попередження агресивної поведінки в підлітковому

віці. Для більш ефективного управління агресією у підлітків, необхідно використовувати підходи, що враховують як індивідуальні, так і соціальні фактори, які впливають на формування агресивних реакцій

Отримані результати можуть бути використані в практичній роботі психологів, педагогів та інших фахівців, що працюють з підлітками, а також для подальших досліджень у цій галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування / укладачі: Гайдук Н., Сенюта І., Бік О., Герешко Х. Львів: ПАІС, 2007. 206 с.
2. Барабаш О. Стратегії поведінки в конфліктній ситуації. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 208-212.
3. Ващенко І.В., Кляп М.І. Конфліктологія та теорія переговорів: навчальний посібник. Мукачево: Вид-во ЗакДУ, 2011. 350 с.
4. Винославська О.В., Малигіна М.П. Людські стосунки: навчальний посібник. М-во освіти і науки України, Нац. універ. Ун-т України «Київ. Політехн. Ін-т». К.: Центр навч. л-ри, 2006. 142 с.
5. Волченко Л.П. Особливості формування конфліктологічної компетентності особистості в умовах сучасної школи//*Теоретичні і прикладні проблеми психології*: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк: СНУ ім.В. Даля, 2017. № 3 (44). С. 65–74.
6. Волченко Л.П. Соціально-психологічні особливості подолання конфліктних ситуацій в середовищі старшокласників — досвід шкільної медіації//*Теоретичні і прикладні проблеми психології*: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк: СНУ ім.В. Даля, 2018. № 1 (45). С. 88–98.
7. Галузяк В.М., Холковська І.Л. Педагогічна конфліктологія. Навчальний посібник. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. 208 с.
8. Гарькавець С. О., Волченко Л. П. Конфлікти в освітньому середовищі: діагностика та практика вирішення : навч.-метод. посіб. Харків : «Друк. Мадрид», 2020. 92 с.
9. Гарькавець С.О. Соціальні конфлікти — пропозиція нової класифікації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*: зб. наук. праць СНУ ім. В. Даля. Сєверодонецьк, 2018. № 2. С. 87-98.

10. Джелалі В.О. Психологія вирішення конфліктів. Харків-Київ, 2006. 320 с.
11. Журавльова Л.П. Психологія емпатії. Житомир: Видво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.
12. Карамушка Л.М., Дзюба Т.М. Психологія управління конфліктами в організації (на матеріалі діяльності освітніх організацій): монографія. Київ: Полтава, 2009. 268 с.
13. Корольова А. В. Стратегії і тактики комунікативної поведінки учасників спілкування в ситуації конфлікту. *Studia linguistica*. 2008. Вип. 1. С. 48–53.
14. Котловий С.А. Конфліктні форми поведінки та причини їх виникнення в учнів професійно-технічних навчальних закладів. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*: зб. наук. пр. Вип. 27. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2011. С. 122-128.
15. Максимова Н., Орбан-Лембрик Л. Конфлікт у контексті управління персоналом. *Маркетинг та логістика в сучасній системі управління підприємством*. 2017. С. 234.
16. Олійник В. В. Внутрішньоособистісний конфлікт у студентів: сучасне осмислення. *Вісник Національного університету оборони України*. 2018. № 1 (49). С. 68–73.
17. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: посібник. Київ: Академвидав, 2003. 255 с.
18. Панченко В.О., Позняк Т.М. Особливості конфліктної поведінки студентів. *Десяті Сіверянські соціально-психологічні читання*: матер. міжн. наук. конф. (29 листопада 2019 року, м. Чернігів) / за наук. ред. Дроздова О.Ю., Шлімакової І.І. Чернігів: НУЧК імені Т.Г. Шевченка, 2020. С. 239-242.

19. Слободянюк А.В., Андрущенко Н.О. Психологія управління та конфліктологія. Вінниця: ВНТУ, 2010. 120 с.
20. Технології роботи організаційних психологів: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти / за наук. ред. Карамушки Л.М. Київ: Фірма «ІНКОС», 2005. 366 с.
21. Управління конфліктами: підручник / Ємельяненко Л.М., Сімоходська О.В.; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ: КНЕУ, 2011. 339 с.
22. Колісник Л. О., Олішевська Т. С. Психологічна профілактика конфліктів у колективі : thesis. 2013. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/30760> (дата звернення: 11.04.2024).
23. Костюк Б. Особливості студентсько-викладацьких конфліктів : thesis. 2019. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/77063> (дата звернення: 11.04.2024).
24. Куравська Н. В., Лукеча І. М., Гошків В. В. Гендерні особливості схильності до віктимної поведінки студентів закладів вищої освіти. *Науковий вісник ужгородського національного університету. серія: психологія*. 2022. № 4. С. 45–50. URL: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.4.9> (дата звернення: 11.04.2024).
25. Лісовецька А. В. Конфлікт як прояв соціальних відносин. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. С. 207–210. URL: <https://doi.org/10.31812/psychology.v0i0.7241> (дата звернення: 11.04.2024).
26. Михайлишин У. Б., Юхименко І. В., Шимоняк Я. О. Акцентуації характеру та конфліктна поведінка підлітків. *Науковий вісник ужгородського національного університету. серія: психологія*. 2024. № 1. С. 86–90. URL: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2024.1.16> (дата звернення: 11.04.2024).

27. Особливості міжгрупових конфліктів : thesis / Л. М. Кудояр та ін. 2013. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/30685> (дата звернення: 11.04.2024).
28. Панченко А. С. Соціально-психологічні аспекти виникнення конфліктів : thesis. 2016. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/49289> (дата звернення: 11.04.2024).
29. Пілецький В. Психологічні особливості стресових реакцій здобувачів вищої освіти. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2022. № 2(58). С. 171–179. URL: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2022-58-2-171-179> (дата звернення: 11.04.2024).
30. Самойленко О. В. Особливості конфліктної поведінки в одностатевих та різностатевих студентських групах. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Психологічні науки*. 2022. № 1(1). С. 46–52. URL: [https://doi.org/10.31558/2786-8745.2022.1\(1\).6](https://doi.org/10.31558/2786-8745.2022.1(1).6) (дата звернення: 11.04.2024).
31. Система менеджменту якості в організації. URL: https://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/mmi2012_3_111_119.pdf. (дата звернення: 11.04.2024).
32. Тихоненко І. М. Внутрішньоособистісний конфлікт : thesis. 2014. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/34756> (дата звернення: 11.04.2024).
33. Черненко А. Проблеми конфліктів у спілкуванні людей : thesis. 2010. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/16352> (дата звернення: 11.04.2024).
34. Agbo M.U. Effects of conflict management on organizational performance (A Study of Broadcasting Corporation of Abia State). *Journal of Humanities and Social Science*, 20(6), 2020. P. 312-329.

35. Bushman B. J. Aggression and violence: a social psychological perspective. Taylor & Francis Group, 2016. 330 p.
36. Kilmann R.H., Thomas K.W. Developing a Forced-Choice Measure of Conflict-Handling Behavior: The MODE Instrument. *Educational and Psychological Measurement*. 1977. Vol. 37, No. 2. P. 309-325.
37. M. Afzalur R. Managing conflict in organizations. Bloomsbury Academic, 2001. 293 p.
38. Anderson C. A., Dill K. E. Video games and aggressive thoughts, feelings, and behavior in the laboratory and in life. *Journal of personality and social psychology*. 2000. Vol. 78, no. 4. P. 772–790. URL: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.78.4.772> (date of access: 29.05.2024).
39. Apple M. W. Sites of educational conflict. *Educational policy*. 2022. P. 089590482211202. URL: <https://doi.org/10.1177/08959048221120275> (date of access: 16.04.2024).
40. Concepts of conflict. *Rationality and the analysis of international conflict*. 1992. P. 11–24. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511598739.004> (date of access: 03.04.2024).
41. Dalley J. W., Roiser J. P. Dopamine, serotonin and impulsivity. *Neuroscience*. 2012. Vol. 215. P. 42–58. URL: <https://doi.org/10.1016/j.neuroscience.2012.03.065> (date of access: 29.05.2024).
42. Diagnosing conflict: conflicting data, interpersonal conflict, and conflicts of interest in clinical competency committees / T. Chan et al. *Medical teacher*. 2021. Vol. 43, no. 7. P. 765–773. URL: <https://doi.org/10.1080/0142159x.2021.1925101> (date of access: 16.04.2024).
43. Gentile D. A., Coyne S., Walsh D. A. Media violence, physical aggression, and relational aggression in school age children: a short-term

longitudinal study. *Aggressive behavior*. 2010. Vol. 37, no. 2. P. 193–206.
URL: <https://doi.org/10.1002/ab.20380> (date of access: 29.05.2024).

44. Interprofessional conflict and conflict management in an educational setting / M. Broukhim et al. *Medical teacher*. 2018. Vol. 41, no. 4. P. 408–416.
URL: <https://doi.org/10.1080/0142159x.2018.1480753> (date of access: 16.04.2024).

45. Kilmann Diagnostics. A Brief History of the Thomas-Kilmann Conflict Mode Instrument. URL: <https://kilmanndiagnostics.com/a-brief-history-of-the-thomas-kilmann-conflict-mode-instrument/> (date of access: 03.04.2024).

46. Saputro N., Ningsih T. Education in structural perspectives and conflict on social relations in community. *International proceedings of nusantara raya*. 2022. Vol. 1, no. 1. P. 138–140.
URL: <https://doi.org/10.24090/nuraicon.v1i1.117> (date of access: 16.04.2024).

47. Screen violence and youth behavior / C. A. Anderson et al. *Pediatrics*. 2017. Vol. 140, Supplement 2. P. S142–S147.
URL: <https://doi.org/10.1542/peds.2016-1758t> (date of access: 29.05.2024).

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник діагностики агресивних та ворожих реакцій людини

Автори: А. Басс та А. Даркі

Інструкція: Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить вам, поставте поруч знак "+", якщо не підходить, то "-".

Текст опитувальника

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені призначено.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчуття.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоби розкидатися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.

20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, що ухиляються від роботи, мусять почувати провину.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на брутальні жарти.
27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоби вони не зазнавалися.
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.
30. Досить багато людей заздрять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоб їх поставили на місце.
34. Я ніколи не буваю похмурим від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.
39. Навіть якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужакам".

46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.
48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.
49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що ось-ось вибухне.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Я завжди розмірковую про те, які потаємні причини змушують людей робити приємне мені.
53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу-ліпшу річ.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.
60. Я лаюся тільки через злість.
61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубий з людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.

- 69. Я не засмучуюсь через дрібниці.
- 70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.
- 71. Я часто тільки вдаюся до погроз, а не збираюся їх реалізовувати.
- 72. Останнім часом я став занудою.
- 73. Під час суперечки я часто підвищую голос.
- 74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.
- 75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

Ключ до опитувальника.

Фізична агресія: 'Так': 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68. "Ні": 9, 17, 41.

Непряма агресія: "Так": 2, 18, 34, 42, 56, 63. "Ні": 10, 26, 49.

Роздратування: "Так": 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72. "Ні": 11, 35, 69.

Негативізм: "Так": 4, 12, 20, 23. "Ні": 36.

Образа: "Так": 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58. "Ні": 44.

Підозрілість: "Так": 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59. "Ні": 65, 70.

Вербальна агресія: "Так": 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73. "Ні": 39, 66, 74,

75.

Почуття провини.: "Так": 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості: сума балів за шкалами "образа" і "підозрілість".

Індекс агресивності: сума балів за шкалами "фізична агресія", "роздратування" і "вербальна агресія".

Тест агресивності

Автор: Л. Г. Почебут

Інструкція: Вам необхідно однозначно («так» чи «ні») оцінити 40 наведених нижче тверджень.

Текст опитувальника

1. Під час суперечки я часто підвищую голос.
2. Якщо мене хтось дратує, я можу сказати йому все, що про нього думаю.
3. Якщо мені необхідно буде вдатися до фізичної сили для захисту своїх прав, я, не роздумуючи, зроблю це.
4. Коли я зустрічаю неприємного мені людини, я можу дозволити собі непомітно вщипнути або штовхнути його.
5. Захопившись суперечкою з іншою людиною, я можу стукнути кулаком по столу, щоб привернути до себе увагу або довести свою правоту.
6. Я постійно відчуваю, що інші не поважають мої права.
7. Згадуючи минуле, часом мені буває прикро за себе.
8. Хоча я і не подаю виду, іноді мене гризе заздрість.
9. Якщо я не схвалюю поведінку своїх знайомих, то я прямо кажу їм про це.
10. У сильному гніві я вживаю міцні вирази, лихословлю.
11. Якщо хтось підніме на мене руку, я постараюся вдарити його першим.
12. Я буваю настільки розлючений, що шпурляю різні предмети.
13. У мене часто виникає потреба переставити в квартирі меблі або повністю змінити її.
14. У спілкуванні з людьми я часто відчуваю себе «пороховою бочкою», яка постійно готова вибухнути.
15. Часом у мене з'являється бажання зло пожартувати над іншою людиною.

16. Коли я сердитий, то зазвичай похмурі.
17. У розмові з людиною я намагаюся його уважно вислухати, не перебиваючи.
18. У молодості у мене часто «свербіли кулаки» і я завжди був готовий пустити їх у хід.
19. Якщо я знаю, що людина навмисно мене штовхнув, то справа може дійти до бійки.
20. Творчий безлад на моєму робочому столі дозволяє мені ефективно працювати.
21. Я пам'ятаю, що бував настільки сердитим, що хапав усе, що потрапляло під руку, і ламав.
22. Іноді люди дратують мене тільки однією своєю присутністю.
23. Я часто дивуюся, які приховані причини змушують іншої людини робити мені що-небудь хороше.
24. Якщо мені завдадуть образу, у мене пропадає бажання розмовляти з ким би то не було.
25. Іноді я умисно кажу гидоти про людину, яку не люблю.
26. Коли я розлючений, я кричу саме злісне лайку.
27. У дитинстві я уникав битися.
28. Я знаю, з якої причини і коли можна кого-небудь вдарити.
29. Коли я розлючений, то можу грюкнути дверима.
30. Мені здається, що оточуючі люди мене не люблять.
31. Я постійно ділюся з іншими людьми своїми почуттями і переживаннями.
32. Дуже часто своїми словами і діями я сам собі приношу шкоду.
33. Коли люди кричать на мене, я відповідаю тим же.
34. Якщо хтось вдарить мене першим, я у відповідь вдарю його.
35. Мене дратує, коли предмети лежать не на своєму місці.

36. Якщо мені не вдається полагодити зламався або порвалися предмет, то я в гніві ламаю або рву його остаточно.
37. Інші люди мені завжди здаються більш процвітаючими.
38. Коли я думаю про дуже неприємному мені людину, я можу прийти в збудження від бажання заподіяти йому зло.
39. Іноді мені здається, що доля зіграла зі мною злий жарт.
40. Якщо хто-небудь звертається зі мною не так, як слід, я дуже засмучуюсь з цього приводу.

Ключ для обробки тесту:

Вербальна агресія. Так: 1,2,9,10,25,26,33 Ні: 17

Фізична агресія. Так: 3,4,11,18,19,28,34 Ні: 27

Предметна агресія. Так: 5,12,13,21,29,35,36 Ні: 20

Емоційна агресія. Так: 6,14,15,22,30,37,38 Ні: 23

Самоагресія. Так: 7,8,16,24,32,39,40 Ні: 31

Математична обробка: спочатку сумуються бали по кожній з п'яти шкал. Якщо сума балів вище 5, це означає високий ступінь агресивності й низький ступінь адаптивності по шкалі. Сума балів від 3 до 4 – середній ступінь. Сума балів 0–2 означає низький ступінь агресивності й високий ступінь адаптивності. Потім сумуються бали по всіх шкалах: 25 балів і більше – високий ступінь агресивності людини. Від 11 до 24 балів – середній ступінь. Сума балів від 0 до 10 – низький ступінь агресивності.

Тест «Агресивність у відносинах»**Автор:** А. Ассінгер**Інструкція:** Виберіть одну з відповідей та підкресліть її номер.**Текст опитувальника** (адаптований для підлітків)

I. Чи схильні Ви шукати шляхи до примирення після чергового конфлікту?

1. Завжди.
2. Іноді.
3. Ніколи.

II. Як Ви поведетесь в критичній ситуації?

1. Стримуєтесь.
2. Зберігаєте повний спокій.
3. Втрачаєте самовладання.

III. Яким вважають Вас однокласники?

1. Самовпевненим і заздрисним.
2. Доброзичливим.
3. Спокійним і незаздрисним.

IV. Як Ви відреагуєте, якщо вам попросять виконати відповідальну роботу?

1. Приймете її з деякими побоюваннями.
2. Погодитесь без коливань.
3. Відмовитесь від неї ради власного спокою.

V. Як Ви будете себе вести, якщо хто-небудь з однокласників без дозволу візьме щось з Вашого столу?

1. Посваритесь.
2. Примусите повернути.
3. Запитайте, чи не потрібне йому ще чого-небудь.

VI. Якими словами Ви зустрінете хлопця (дівчину), якщо він (вона) прийшов(шла) пізніше за звичайне?

1. «Що тебе так затримало»?
2. «Де ти лазиш допізна»?
3. «Я вже почав(ла) хвилюватися».

VII. Як би Ви поводитися за кермом автомобіля?

1. Прагнули б обігнати машину, яка показала вам хвіст?
2. Вам все одно, скільки машин вас обігнало.
3. Помчитесь з такою швидкістю, щоб ніхто не наздогнав вас.

VIII. Якими Ви вважаєте свої погляди на життя?

1. Збалансованими.
2. Легковажними.
3. Вкрай жорсткими.

IX. Що Ви робите, якщо не все вдається?

1. Намагаєтеся звалити провину на іншого.
2. Залишаєте незакінченим.
3. Стаєте надалі обережнішим.

X. Як би Ви відреагували на вислови старшого покоління про випадки розбещеності серед сучасної молоді?

1. Погодилися, що пора вже заборонити такі розваги.
2. Висловили думку, що необхідно створити можливість організовано і культурно відпочивати.
3. Не зрозуміли б чого стільки з цією проблемою возитися?

XI. Що Ви відчуваєте, якщо призове місце, яке Ви хотіли зайняти, дісталось іншому?

1. «І навіщо я тільки на це нерви витрачав»?
2. «Видно, що його (її) обличчя суддям більше до вподоби».
3. «Можливо, мені це вдасться іншим разом».

XII. Як Ви дивитесь страшний фільм?

1. Боїтеся.
2. Нудьгуєте.
3. Отримуєте задоволення.

XIII. Якщо через дорожню пробку Ви спізнюєтеся на важливий тест?

1. Нервуватимете під час тесту.
2. Спробуєте викликати поблажливість вчителя.
3. Засмутитесь.

XIV. Як Ви ставитесь до своїх спортивних успіхів?

1. Обов'язково прагнете виграти.
2. Цінуєте задоволення відчути себе знов молодим.
3. Дуже гніваєтесь, якщо не везе.

XV. Як Ви поступите, якщо Вас погано обслужили в кафе?

1. Стерпите, уникаючи скандалу.
2. Викличете офіціанта і зробите йому зауваження.
3. Звернетесь зі скаргою до адміністратора ресторану.

XVI. Як Ви повелися на місці батьків, якщо Вашу дитину образили в школі?

1. Поговорю з вчителем.
2. Влаштуєте скандал з батьками «малолітнього злочинця».
3. Порадите дитині дати здачу.

XVII. Як Ви вважаєте, яка Ви людина?

1. Середня.
2. Самовпевнена.
3. Пробивна.

XVIII. Що Ви скажете однокласнику, з яким зіткнулися у дверях школи, якщо він почав би вибачатися перед вами?

1. «Вибач, це моя провина».
2. «Нічого страшного, дурниці».
3. «Уважніше треба бути»!

XIX. Як Ви відреагуєте на статтю в Інтернеті про випадки хуліганства серед молоді?

1. Коли ж, нарешті, будуть вжиті конкретні заходи?
2. Треба ввести тілесні покарання.
3. Не можна все валити на молодь, винні і вихователі.

XX. Уявіть, що Ви заново народитесь, але вже твариною. Якій тварині ви віддасте перевагу?

1. Тигру або леопарду.
2. Домашньому коту.
3. Ведмедю.

Обробка результатів

Уважно прогляньте підкреслені відповіді. Підрахуйте суму номерів відповідей.

45 і більше балів. Ви надмірно агресивні і при цьому нерідко буваєте неврайованим і жорстоким по відношенню до інших. Ви сподіваєтесь дістатись до управлінських верхів, розраховуючи на власні методи, добитися успіху, жертвуючи інтересами тих людей, що Вас оточують. Тому вас не дивує неприязнь товаришів по службі, але при щонайменшій нагоді ви стараєтесь їх за це покарати.

36 - 44 бали. Ви помірно агресивні, але цілком успішно йдете по життю, оскільки у вас достатньо здорового честолюбства і самовпевненості.

35 і менше балів. Ви надмірно миролюбиві, що обумовлено недостатньою упевненістю у власних силах і можливостях. Це зовсім не означає, що ви, як «травичка», гнетесь під будь-яким вітерцем. Та все ж таки більше рішучості вам не зашкодить!

Якщо по 7 і більше питанням ви набрали по 3 бала і менш ніж по 7 питанням - по 1 балу, то вибухи вашої агресивності носять швидше руйнівний, ніж конструктивний характер. Ви схильні до непередуманих

вчинків і запеклих дискусій. Ви відноситеся до людей зневажливо і своєю поведінкою провокуєте конфліктні ситуації, яких цілком могли б уникнути.

Якщо ж по 7 і більше питанням ви одержали по 1 балу, і менш ніж по 7 питанням - по 3 бали, то ви надмірно замкнуті. Це не означає, що вам не властиві спалахи агресивності, але ви пригнічуєте їх аж надто ретельно.